

43087

ХЕРСОНСКАЯ ОБЩЕСТВЕННАЯ
БИБЛИОТЕКА.

Дирекція покорнѣйше проситъ г.г.
читателей

а) Обращаться съ книгами, состав-
ляющими общее достояніе по возмож-
ности бережно.

б) При требованіи книгъ писать на
карточкахъ нѣсколько номеровъ, обоз-
начая при этомъ и отдѣлъ.

в) Во избѣжаніи недоразумѣній
случающихся при взысканіи библиотек-
ремъ штрафа за порчу книгъ, — про-
матривать таковыя при полученіи ихъ
въ чтеніе.

Х.О.Б.

РД 4447
РК 63.3(ЧУКР)416
К31

1938 Г.

А. КАЩЕНКО.

ВЕЛИКИЙ ЛУГ +

ЗАПОРОЖСЬКИЙ.

КНИГОСХОВИЩЕ
Харківської обласної
бібліотека ім. Горького

2311

Видано заходами Комісії для вивчення місцевого
краю при товаристві «Екатеринославское Научное
Общество».

Дозволено военною цензурою. Екатеринославъ, 31 декабря 1916 г.

981462

Дарсоньскіа обласна
універсальна
наукова бібліотека
імені О. М. Горького
(1)

ЕКАТЕРИНОСЛАВЪ.
Типо-Литографія Екатерининской жел. дороги.
1917.

ВЕЛИКИЙ ЛУГ

ЗАПОРОЖСЬКИЙ.

I. Загальний огляд.

Ой Січ мати, ой Січ мати!
А Великий Луг батько!
Ой що в Лузі заробити,
Те у Січі пропити.

Наведений вище невеликий уривок запорожської пісні дуже влучно пояснює, як дивилися запорожці на Великий Луг і чим його для себе мали. Вони мали Великий Луг за батька, се б то за те, що давало їм життя.

I, справді, можна упевнено казати, що коли-б не було Великого Лугу, то не було б і запорожців, бо неможливо було б в XV, XVI, XVII і навіть у XVIII сторіччях, на низу Дніпра невеличкій християнській громаді держатись при тодішніх умовах—серед числених татарських орд.

Але разом з тим наведена пісня зазначає, що Великий Луг був місцем праці запорожців та місцем їхніх заробітків, а щоб краще зрозуміти, через що запорожці звали Великий Луг своїм батьком і які мали з нього заробітки, я запрошую читачів оглянути разом з мною ті місця, що звалися у запорожців Великим Лугом.

Що Великий Луг спокон-віку був місцем надзвичайним, відомим давньому культурному світу, ми знаємо з

того, що ще за чотири віки до Різдва Христового, себ то за 2300 років до наших часів, грецький вчений і письменник Геродот вже описував цю величезну, вкриту лісом, низину, порізану й обмиту протоками Дніпра, котру він звав Гіллеєю.

За часів запорожців Великий Луг починався з того місця, де Дніпр, вихопившись з-поміж скель Карпатського передгірря і перекинувшись через розкидані на його шляху пороги та забори, поділявся зпочатку на дві широкі протоки, що оточають острів Хортицю, а далі зараз же за Хортицею, неначе зрадівши, що вибіг на рівну площину, почав розкидатись по тій площині протоками, відкидаючи їх спочатку все у ліву руку—на південь та схід, далі ж ще й у-праворуч—на захід. Південно-східною межею Великого Лугу од Хортиці йде протока, або річка, Кушугум, а нижче—до лиману Великі Води—річка Кіньська і тільки на невеликій частині головна водотока Дніпра; північно ж західною межею Великого Лугу на протязі 35 верст од Хортиці, йшов головний Дніпр, далі ж до лиману Великі Води ті протоки, що одбиваються од Дніпра у праву руку, а саме: Тарас, Бугай, Джуган, Ревун, Річище, Орлова, Лапинка, Підпільня, Піскувата, Бакай та Бистрик.

Всього Великий Луг од острова Хортиці до лиману Великі Води, міряючи Дніпром, простягся на 110 верст, у поперек же він шириться найбільше на 20 верст, а найменше на 3 верстви. Вся ця величезна площа, що складає більше за 1000 квадратних верст, або більше мільйона десятин землі, була вкрита лісом, очеретами та високими

травами, скрашена озерами та лиманами і порізана протоками Дніпра, а через це зрозуміло, що була найбезпечнішим місцем для схованки запорожців од татарських загонів.

Татари, як кочевники й степовики, взагалі робили свої походи кіньми і через те завжди обминали Великий Луг з його протоками, озерами й багнищами. Коли б же татари й задумали знайти запорожців у Великому Лузі, користуючись човнами, і заїхали у саму товщу лугу, то так заплуталися б там поміж безліччю озер, річок та лиманів, що не тільки не знайшли б своїх ворогів, а навіть і самі не виплуталися б назад. Через те то запорожці й тулилися з своїми Січами завжди до Великого Лугу, що добути їх там було неможливо.

Самі Січі запорожські ставилися в місцях, з котрих було б легко виходити човнами на Дніпр і кіньми на степ, і через те траплялося не один раз, що вороги добували й руйнували Січ, але захопити й викоренити запорожців їм не вдавалося, бо, побачивши свою несилю, козаки закопували у піски свої гармати й скарби і, впливши човнами у несходимі пуші Великого Лугу, перебували там доти, аж поки вороги одходили геть. Так запорожці зробили року 1557, коли їх, разом з гетьманом, князем Вишневецьким-Байдою обложило на острові Хортиці сотисячне військо турок, татар та волохів; так зробив і кошовий запорожський Сірко, коли року 1679 до Чортомлицької Січі наближалось велике турецьке й татарське військо; коли ж після нещасливих повстань Сулими, Павлюка та Остриниці на знасилене Запорожжя

прийшли року 1638 поляки, вимагаючи, щоб запорожці видали їм свої гармати та спалили свої чайки, запорожці закопали гармати у пісках, а чайки загнали у озера і там затопили поміж очеретами; проте коли через десять років Богдан Хмельницький подав гасло, що час козакам повстати за свою волю, то на Січі зразу з'явилися й гармати й чайки, бо запорожці добре пам'ятали, де саме ховали свої скарби.

Так велося у запорожців аж до останніх часів, і як що року 1775 Війську Запорозьському вдалося видертись з облоги великого війська російського генерала Текелія і перейти на Дунай, то знову таки через те, що Січ Покровська стояла, як і всі попередні Січі, на березі дніпрові протоки Підпільної, на межі Великого Лугу.

Коли ми поглянемо на карту Великого Лугу, то побачимо, що майже посередині, а саме—у тому місці, де на правому боці Дніпра лежить тепер місто Никиполь (Микитин Ріг), а на лівому село Кам'янка (стародавній Кам'яний Затон), Великий Луг звужений до трьох верст. Тією вузькою горлянкою він поділявся на дві частини, з котрих низчу, або південну частину запорожці у давні часи звали Базавлугом, через те, певно, що в неї впала з степу річка Базавлук, і тільки північну частину звали Великим Лугом.

Назва Базавлуг у прикладі до південної частини Великого Лугу збереглася, як у народніх українських піснях ¹⁾,

¹⁾ Дума про Хведора Безрідного:

„Ой та їдь ти по-над лугом та Базавлугом
Та по-над Дніпром Славуюю...“.

так і у турецьких та російських документах, писаних з приводу свавільного переходу запорожців року 1734 з своїм кошем з татарських Алешок «на Базавлуг»¹⁾).

До наших часів назва Базавлуг, як і назва Великий Луг, не збереглися, почасти через те, що околиці Великого Лугу після скасування Запорожської Січі були залюднені німцями та кріпаками з Великоросії, почасти ж через незнаття нащадками запорожців історії своїх прадідів. Ліси по Великому Лугу й Базавлугу місцеві люде звать тепер однаково «плавнями».

Запорожці, щоб докладніше зазначати, про яку частину Великого Лугу йде мова, і поділяти його поміж курінями свого товариства, прикладали до всякого кутка лугу окрему назву, наприклад: Сірківка, Паліївщина, Васюрине, Степок, Наливач, Велика Пуща та інші, і окремо звали всякі, навіть найдрібніші, протоки, озера, лимани й острови; довгим же протокам надавали кілька назв, прикладаючи до всякої частини протоки окрему назву. Так, наприклад, річка Лапинка, що одірвалася од Дніпра біля Микитиноного Рогу (Никиполя), через сім верст має назву Бакай, ще через шість зветься Підпільною, а нижче села Покровського (Нової Січі)—Піскуватою; річка Скарбна у південній частині Базавлугу зветься Темною і таке інше. Не всі ці числені назви річок та озер збереглися до наших часів, але ті, що збереглися, я подам тоді, коли

¹⁾ Відомо, що запорожці осіли тоді не на річці Базавлук, а на Скарбній та Підпільній, себ то на північній межі Лугу Базавлугу.

буду докладніше говорити про окремі місцевости Великого Лугу.

Які ж давав Великий Луг запорожцям заробітки і як воно могло бути, що запорожці, навіть під ті часи, коли вороги примушували їх покидати свою Січ з усіми надбаними скарбами, любенько знаходили собі готову їжу у свого батька—Великого Лугу?

Коли ми поглянемо на карту степової України, то зразу те зрозуміємо. Перше за все Великий Луг був сполучений з Чорним морем широкою та глибокою річкою Дніпром, і завдяки тому що-весни велика сила риби, не маючи собі у морі спокійного та захистного од хвиль притулку, де-б покласти икру, рушала у Дніпр, розходячись по його захистним та спокійним озерам, лиманам та протокам. Найбільше таких спокійних лиманів та озер було на Дніпрі у Великому Лузі, і через те можна вірити оповіданням, записаним ще у XVI сторіччі, що у Дніпрових протоках, під час терки, риба так щільно йшла, що як встромити у воду списа, то він не тонує і не хилився на бік, бо його держала риба своєю товщою.

Водилися по водах Великого Лугу велетні Білуги локтів по 18 (3 сажні) завдовжки, що ледве шестеро козаків здужали одну підняти на плечі; по-під кручами, по чорторіях ховалися гладкі, товстоголові соми; цілими табунами плавали осетри, севрюги та стерляді; величезні, ситі коропи та довгі, зубасті щуки виблискували там проти сонця золотою та срібною лускою; великими табунами грали у воді: сула (судаки), лящ, карась, окунь, лини, вугри, тарань, вирезуб, камбала, язь та марена

а од дрібнішої риби ніколи не була спокійна пелена річки—так часто вона підкидалася з води на повітря. Не важко було до схочу ловити риби не тільки сітью та іншим приладдям, а навіть захожій людині голими руками.

Величезна сила була у Великому Лузі й раків, бо вони дуже люблять спокійні плеса, оточені очеретами й скелями, яких по Великому Лугу дуже багато. Щоб довести, яка була по Дніпрових плавнях сила раків, не треба звертатись до оповідань XVI віку, бо й на прикінці XIX віку, коли автор сього оповідання зайшов одного разу з товаришами невеличким волоком на плесі лугової частини Хортиці, то за один захід було витягнуто стільки раків, що їх не вмістили у два великі лантухи, і частину раків довелося вкинути назад у плесо.

Та не тільки вода давала у Великому Лузі їжу запорожцям, не тільки рибою та раками годувалися вони—давали їм їжу ще звірь, птичина й бжолі.

Великий Луг був оточений з усіх боків безмежними степами, з котрих східні степи навіть не мали води, або мали її обмаль та й то гірку. Захистного притулку для звіря у степах теж не було, і через те ліси Великого Лугу так само приваблювали до себе всяку дичину, як озера його приваблювали до себе рибу. Коли ж в степах вибухала пожежа, а це траплялося часто, бо татари майже що-осени умисне випалювали посохлу од сонця траву, то весь звір і птиця з степів кидалися до Великого Лугу, де за Дніпровими протоками, між лісами та очеретами, вони були безпечні од пожежи.

З звірів у Великому Лузі водилися: вовки, вепрі, олені, дикі кози (сугаки), лисиці, дикі коти, зайці, барсуки, горностаї, хорьки, бобри, куниці й виндиhi; на решті під осінню пору заходили сюди й степові мешканці—тарпани (дикі коні), перебуваючи найчастіше на Томаківському острові.

Найкраще привілля давав Великий Луг і птичині. Ніхто не перешкожав їй тут кублитись і виводити дітей. Од стрекотіння й співів птиці тут ще у ХІХ сторіччі людям трудно було чути один одного. Дніпрові коси колись прямо білили од баб (пеликанів) та морських чайок; за лебедями, дикими гусьми, бакланами та качками часом не видно було по озерах води; журавлі, лелеки (аїсти) та чаплі велично та спокійно ходили по болотах; береги лиманів були рябі од безлічі куликів, кучеряві ж дерева лугу давали добрий притулок горлицям, зозулям, тетеревам, удодам, коростеням, сорокам, стригам, соловейкам, чижам, щоглам та іншій співочій і не співочій птичині, спокій котрої тільки й порушали соколи, ястреби, шуліки (коршуни) та велетні орли.

Велика сила була у Лузі й бжолі, що вільно роїлася на деревах і навіть в очереті, мед же збирала у дупла дерев, у розщілинах скель і навіть просто на землі по ямках між травою.

Після наведеного, мабуть, уже нікого не буде дивувати, що у Великому Лузі запорожці не тільки мали собі готову їжу, а навіть заробіток. Все Військо Запорозьке годувалося на Січі рибою й дичиною, добутими у Великому Лузі, при чому про добування собі харчів повинні

були дбати всякий курінь для себе, а щоб козаки не збивалися всі до наймиліших ім урочищ і користувалися всім Лугом однаково, на Січі, в день кожного нового року, курініні отамани тягли жеребки, якому куріню на якому урочищі рибачити й полювати.

Полювання й рибальство тяглося через все літо, а позаяк у Великому Лузі всього було занадто багато і добувалося воно занадто легко, то запорожські громади добували риби й дичини далеко більше, ніж для війська було потрібно, увесь же лишок йшов на продаж через крамарів, котрі приїздили на Січ, у Польшу, Московщину, Німеччину й Туреччину. Для продажу риба солилася або вялилася, а з звірів на продаж вивозилися самі шкури.

Меду од диких бжіл у Великому Лузі добувалося так багато, що у запорожців він був майже щоденною приправою до соломахи, і чимало меду та воску вивозилося у Цесарщину. Таким чином од продажу риби, шкур, меду та вощини запорожці й мали той заробіток, про котрий згадує наведена мною на початку оповідання пісня.

Запорожське товариство обережно й розумно користувалося скарбами Великого Лугу—не винищувало дрібної риби, не било й молоді дичини, зберегало багатства лугу до останнього подиху життя своєї Січі у 1775 році і покинуло Великий Луг з сльозами на очах та нудьгою у серці. Руїна й нищення скарбів Великого Лугу почалися лише після того, коли, на прикінці XVIII віку, зємлі й води його були поділені царицею Катериною поміж великими вельможами, а ті пороздавали й річки, й озера, й ліси в оренду таким людям, що за часів Запорожжя не

сміли б у Великий Луг і носа показати, а ті, коли не всі ліси, то принаймні найдорожчі з них дерева, як дуб, граб та оріх, вирубали на продаж, а право рибачити та полювати передавали окремим рибалкам та стрільцям.

Ввесь XIX вік велось таке грабіжницьке хазяїнування у Великому Лузі. Всякий орендарь або управитель намагався, як би найбільше вибрати прибутку з оренди, і без жалю винищував звіря, рибу й птицю, а заможні, й часом вельможні, землевласники мали собі прибутки з того, біля чого не працювали.

На щастя, винищити таку величезну площу, як мільйон десятин, неможливо було за кілька десятків літ, і ще й у наші часи можна почути од старих людей оповідання про минуле привілля й багатства Великого Лугу. Наприклад, 116-літній дід Россолода у восьмому десятиріччю XIX віку у селі Чернишівці так розповідав про Великий Луг шановному професору Яворницькому¹⁾: «А бжолі було тієї? А меду? Мед і по пасіках, мед і по зімовниках, мед і по бурдюгах, так і стоїть, було, у липовниках: скільки хочеш, стільки й бери; більш усього од диких бжіл. Дика бжола скрізь, було, сидить: і на комишах і на вербах: де буркун—у буркуні, де трава—у траві. За нею і проходу не було: то, було, вирубають дупла, де вона сидить. А лісу того? Бузина, свидина, вербина, дубья, грушья! Груш було як напада з гилля, так хоч бери граблі та горни валки: так і лежать на сонці, поки не попечуться. Солод-

¹⁾З оповідання Россолоди, уміщеного Д. І. Яворницьким в його книжці „Запорожъе въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа“, ч. II стр. 1—8, я подаю виключно те, що торкається Великого Лугу.

кі такі були, так патока з них і тече. А товщина лісу яка була? Верби так, їй Богу, десять аршин у обхват».

«А звіру та птиці? Вовки, лисиці, барсуки, дикі кози, чокалки¹⁾, виндихи—так один за одним і біжать, так і пластують по траві. Вовків така сила була, що їх кийками били, а з їх кож чоботи носили та кожани робили. А іжака того—іжака!.. І казати нічого. Були ще й дикі свині, такі гладкі та здорові; вони більше всього по плавнях шниряли. Оце як побачиш у плавні яку свиню, то скоріше кидайсь на дерево, а то: хрю! хрю! чмок! чмок! та до тебе, так рилом і пре; виставе морду вперед та й слуха, чи не йде хто; як забаче чоловіка, зараз до нього, товць рилом! З ніг звале, тоді й давай рвати. Були й дикі коні: вони цілими табунами ходили. А що уже птиці було, так, Боже великий! Качок, лебедів, дрохов, хохітви, диких гусей, диких голубів, лелек, журавлів, тетерваків, куріп'ят—так хо-хо-хо!»

«І що то за сила тієї птиці була? Як підніметься з землі—сонце застеле, а як сяде на дерево, то й гилля не видно: самий ком'ях висе; а як спуститься на землю, то й вона, наче долівка, так і зачорніє. А лебеді, як заведуться битись проміж себе, то піднімуть такий крик, що батько, було, вискочуть з бурдюга та давай на них стрілять, щоб порозгонить, а вони піднімуться вгору та тільки порось-порось-порось!.. Нема тепер і тієї сили риби, що тоді була. Оця риба, що тепер, так і за рибу не щиталась. Тоді все чичуга, пистрюга, коропа та осетри за

¹⁾ Чи не шакали?

все одвічали. У одну тоню її витягали стільки, що на весь курінь ставало. Та все тоді не так було. Тоді й зими тепліші були, ніж тепер,—це вже кацапи своїми лаптями понаносили до нас холода¹⁾».

Так само дуже цікаве оповідання про Великий Луг та сумежні з ним степи записав шановний наш етнограф Я. П. Новицький року 1887 од 88 літнього діда села Кушугумівки Джигиря²⁾, котрий міг знати Великий Луг не раніше, як через 40 літ після скасування Війська Запорозького:

«За запорожців», говорив Джигирь, «та ще й за моєї пам'яті, у Великому Лузі і в степу багато звіра було всякого, багато й птиці. Степ, де річки Терса, Солона, Вовча, Гайчур і інші, тоді звали диким степом. Там бабаків було більше, ніж тепер аврахів. Ото, що zostались на цілині густо могилки невелички,—то їх скоти³⁾. Як стали селитись слободи в степах, стало тісно й бабакам!.. Звайдували⁴⁾ вони відсіль в тридцятих годах».

«Ще були, кажуть, дикі коні та дикі свині, та міні їх не довелось бачити: це ще було за запорожців. Були ще барсуки, виндихи. Виндиха невеличка, як паща⁵⁾. Жила в воді, а иноді вилазила на берег. Були бобри—і ті скоти

1) Може воно й не так—старому завжди холодніше, ніж молодому (авт.).

2) Я. П. Новицький. Малоросійская и Запорожская старина, стор. 12—13.

3) Нори.

4) Вийшли.

5) Дрібний собака

робили собі в воді. Бобрів і я бачив на своєму віку чимало; все було таскають хмиз у воду. Дикі кози і тепер єсть по плавнях, та мало, а була їх сила! Вони любили пастись там, де мочарь¹⁾ та дикий хрін».

«З дикої птиці було багато голубів: водились по лісах та по скелях. Водились ще дикі гуси, лебеді, журавлі. Вони єсть і тепер, та мало. Водились огарі, тетерваки, баклани. Тепер тетерваків нема й помину,—змандрували, а баклани й досі єсть, та рідко, і то більше на порогах. Вони чорні²⁾, сідають на каміннях і заборах серед Дніпра, де мало людей. Колись було багато деркачів³⁾, а тепер і тим місця мало. Не густо тепер і качок стало за вражими стрільцями»...

«Риба, яка була тоді, така єсть і тепер, тільки її не зосталось і сотої частини: виловлюють, не дають вирости. Колись сього не водилось. Було старі люде кажуть: «Ловіть хлопці рибу, та не переводьте, бо гріх!» Так, було, й робимо: наловимо риби і котра велика—беремо, котра мала,—геть її у воду і нехай росте».

«Раніше і ліс був густий по плавнях: дуби товсті та гильчасті, осокори, лоза непролазна, терни, груші, а по озерах очерета, окуга, осока. Тепер, як глянеш—мов не той край: все попсовано та сплюндровано...»

¹⁾ Вохкі місця по-біля озер та річок, вкриті мнякою, соковитою травою.

²⁾ Не зовсім чорні, а мають пір'я і чорні і сірі. Баклан щось середнє між качкою й гускою, живе по берегах Чорного моря, водиться й досі у Великому Лузі (авт.).

³⁾ Коростель.

«За запорожського уряду багато водилось пугачів: були вони по всіх байраках, була їх сила по скелях на Дніпрі, а ще більше у Великому Лузі. За год, кажуть, перед тим, як зруйновано Запорожжя,—пугачі кричали день і ніч. Вони чули козацьку недолю, чули й свою, бо як пішла земля в розділ та стали рубати ліс, то й пугачам місця не стало. Про це єсть козацька пісня, дуже жалібна на голос:

Ой не пугай пугаченьку,
В зеленому байраченьку!
—Ой як міні не пугати,
Що хотять байрак вирубати,
А міні нігде та прожити,
Нігде міні гнізда звити,
Малих діток виглядіти....
Та й запугав пугаченько
В зеленому байраченьку...“

Багато таких оповідань, як оповідання діда Джигиря, доводилося й міні чути од дідів у свої молоді роки, та, на превеликий жаль, я тоді не розумів тієї величезної ваги, яку має народне слово, і не записував тих оповідань. Я почав знати Великий Луг з 1880 року, себ то у ті часи, коли, як казав дід Джигирь, «все вже було попсовано та сплюндровано», а проте він робив на мене вражіння надзвичайного привілля. Ліси ще стояли неначе нерухомі, красуючись своєю різноманітністю. По-де-куди дерева стояли щільною стіною, по-де-куди ж чергувалися з просторими галявинами, вкритими високою, у ріст людини, травою. Часом по таких галявинах були розкидані або по-

487 904 187

одинокі дуби та велетні осокори, або груші, кислиці та купами бузина, що надавало галявинам надзвичайної краси.

З звірів по плавнях міні траплялися тільки свині і то, напевне, не дикі, а здичавілі свійські. Щоб не годувати свиней, селяне з берегів Великого Лугу, одвозили у ті часи свиней у плавню і там лишали аж до зими. За довгий час свині дичавіли, виводили у плавні поросят, котрі, виростаючи, ставали вже зовсім дикими і навіть кидалися на людей. Під всяку зиму селяне намагалися загнати свиней у села, а на тих, що не давалися до рук, лаштували облави й полювання, як на диких.

Вовків та лисиць у мої часи ще було чимало, зайців же була велика сила. Останнє я знаю з оповідань місцевих людей, котрі розказували, як під час повіді зайці ратувалися на високих місцях і збивались у такі гурти, що їх можливо було брати руками у човни. Про диких кіз я чув од стрільців, ніби вони у 1880—1888 роках, ще були у плавнях, але сам я їх не бачив, бо й не шукав: я не був стрільцем і хоч носив з собою по Великому Лугу рушницю, та тільки виключно проти вовків.

Дуже часто, переходячи ліси, міні доводилось потрапляти на озера. Береги тих озер здебільшого були вкриті очеретами й осокою, з котрих, мов чабани з-поміж отари овець, маячили високі верби, купаючи свої гнучкі віти у воді. Де траплялися піскуваті галявини, то вони були вкриті незходимими шелюгами лоз, вохкі ж безлісні місця вкривалися здебільшого осокою, аршинів у три заввишки та очеретами з високими сажнів до трьох. Величезні, срібноруді витинці очеретянок хвилювалися, як море, по-

Л. ГОСХОВИЦЬ
Львівська обласна наукова бібліотека ім. Горького
Бібліотека ім. Горького

655007
224182

верх же того моря красувалися чорноруді, мнякі, мов боброве хутро, султани.

Страшно було заходити у гущу таких очеретів, з поміж котрих не видно було навіть неба, та зате там можна було назбирати надзвичайну силу ожини.

Коли міні траплялось обережно продратись через такі очерета до озера або протоки, я завжди заставав на воді диких качок, іноді навіть такі великі табуни їх, що за качками тільки по-де-куди виблискувала вода та виглядали білі та жовті квітки водяних лілій.

З водяної птиці міні не довелося вже бачити лебедів, дикі ж гуси вже так були налякані, що я бачив їх лише у повітрі під той час, коли вони перелітали з одного озера на друге. Останньої птиці я бачив чимало: баклани й морські чайки були й на Дніпрі і по лиманах, качки, як я казав—по озерах та протоках, цаплі й лелеки—скрізь по заводях, поміж осокою.

Дивує мене, що діди Розсолода й Джигирь не згадали у своїх оповіданнях про бабу-птицю, себ то пеліканів, а проте у Великому Лузі вони траплялися цілими зграями. У роках 1880—1884 я бачив їх і на піскуватих косах Дніпра між Олександрівськом та Никиполем і на озерах Базавлугу, а між роками 1870 та 1880 навіть на камінях по-біля скель Сагайдачного, вище Великого Лугу, і тільки у останню мою подоріж по Великому Лугу, року 1916, я не тільки не побачив ні одного пелікана, але чув од стрільців, що ця птиця, на жаль, вже давно не залітає на Дніпр.

Що до співочого й не співочого повітряного птаства, то його у вісімдесятих роках ХІХ віку була ще у Вели-

кому Лузі надзвичайна сила. Горлиці, зозулі, удоди й ракші голосно й весело перекликались через лісові галявини, а од співів та щебетання соловейків, чижів, шпаків, щоглів та ремезів у вухах лящало.

Скелі у Сагайдачному.

Риби, у мої часи, у Великому Лузі ще було досить, при чому соми, коропа й щуки траплялися ще дуже великі; що ж до осетрів та білуг, то їх було вже небагато. Найкраще збереглися у Великому Лузі ракі, і я вже згадував, яка була ще їх сила за мої часи.

Найдовше й найчастіше з околиць Великого Лугу міні доводилось пробувати у городі Олександрівську, у селі Чернишівці біля Томаківського острова, у Никиполі, на межі з Базавлугом та у с. Покровському на місці Нової Січі, і я можу сказати всім, хто хоче оглядати Великий Луг, що робити це пішки зовсім неможливо через числені

протоки, котрі хоч у літню й осінню пору здебільшого й неглибокі, а проте перебродити їх дуже забарно й неприємно; робити ж огляд Лугу найзручніше на човні, з котрого способно вийти на берег у всякому цікавому місці. У надбережних селян та рибалок мало не у всякого є каюк (душогубка), і у такому каюці, набравши з собою харчів, я іздив по Великому Лугу, не вертаючись іноді до оселі по кільки день. Такі каюки дуже легкі, добре слухаються навіть одного весла; ними можливо проїздити по найдрібніших, мілких протоках і неважно перетягати їх з одної протоки на другу, як то буває потрібним. Але робити подорожі по Великому Лугу треба обережно, найкраще з доброю картою під рукою, або з місцевою людиною, бо можна заплутатись у протоках та озерах так, що й назад не потрапити. Перешкодою такому дослідюванню Великого Лугу стає тільки бистра, по де-яких протоках, течія, проти котрої на одному веслі буває важко вигребтись.

Під час своїх мандрівок по Великому Лугу, я не шукав собі подорожніх товаришів, бо вони були міні небажані. Міні любіше було вештатись по пуцах сього надзвичайного і чарівного місця насамоті з своїми думками та з своїм жалем за славним минулим запорожського Великого Лугу. До того ж у своїх подорожах я не хотів бути з'язаним волею й бажаннями подорожнього товариша, а хотів залежати тільки од самого себе.

Часом мені було моторошно серед очеретів, шелюгів та лісових пуц, та я примущував себе перемагати погане почуття страху і заходив у самі нетрі. Найсумніше бувало,

коли мене застигала ніч за кілька верст од житла. Тоді я прив'язував свого човна серед якої-небудь спокійної протоки або озера до затопленої водою лози, або очерету, щоб ні гад ні звірь не порушив уночі мого спокою і лягав спати на дні каюка; коли ж на дні каюка було не зовсім сухо, то я вирізував тут же серед води кілька пучечків очерету і вистилав їми дно каюку у кілька шарів і таким чином мав гарну, м'яку постелю, через котру вода не скоро доходила до мого боку.

А які чудові незабутні переживання давала ніч серед безмежної плавні! Після заходу сонця веселе птаство, що удень розважало мою самотність, замовкло й засипало. Червона од вечірньої зорі пелена озерця потроху темнішала, а одночасно з тим невидима рука запалювала на небі, а разом і на воді, яскраві зірки. Понавколо все тихшало, і нарешті наставала урочистатиша, і з близького, вкритого темрявою, берега тільки цвіркуни подавали свої однамітні, сонливі голоси, та очерет, коливаючись та тручись своїми китицями, неначе шепотів про щось таємне. Тільки час од часу поміж деревами розлягалось пугукання сичів або незрозумілий поклик деркача, і знову всі згуки завмірали.

Аж ось серед тієї тиші зненацька вчувався з берега передсмертний зойк зайця або жахливий скрик дикої качки, а часом жалісне веріщання невеличкої пташки, нагадуючи, що серед урочистої тиші темної, теплої ночі навколо вас відбувається драма життя: сонного зайця знайшов під кущем вовк; лисовин підкрався до спокійного табуна качок; пташку ж наглядів поміж листям жовтоокий нічний хижак—пугач.

Прокинешся, було, з несподіваного крику, але втомлене за день тіло вимагає покою, і скоро сон знову бере вас у свої солодкі обійми.

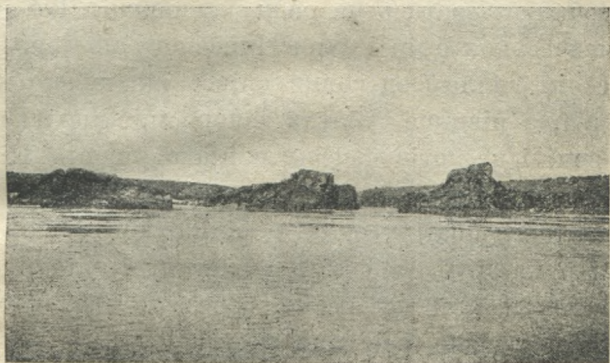
А ранок у плавні! Чи може ж бути що чарівніше? Небо на сході починає біліти—світлішають разом з ним і води протоків та озер, що уночі були темні, як домовина. Далі схід починає червоніти, одбиваючи в собі промінь невидимого ще сонця і посилаючи той промінь на вкриті ще ранковим туманом води та вохкі дерева й очерета. От бліді протоки й озера зачервоніли ніжними кольорами ранкової зорі, і, нарешті, крізь віти сумних, похилих верб та струнких осокорів проглядає промінь сонця, граючи золотом—спочатку по деревах, а далі й по вкритій росою траві галявин, одбиваючись у кожній її краплі, цілує м'які китиці очерету і вкриває золотим килимом озера й протоки Великого Лугу.

Птаство прокидається, розправляє свої потерпілі за ніч крила і починає гомоніти—спочатку стиха, неначе не наважуючись відразу збудити тишу ночі, але скоро розмова його стає виразніша, голосніша... птахи зриваються з місця, і купаючись у свіжому повітрі літнього ранку, збувають непорушну плавню... Починається денне життя з його радістю й піснями.

II. Береги й околиці Великого Лугу.

А. Правий або північно-західний берег.

За запорожців Великий Луг починався з острова Хортиці та його околиць: Сагайдачного і балок Верхньої Хортиці, Середньої Хортиці, прозваної пізніше Бабуркою, та

Скелі перед Хортицею.

Нижньої Хортиці, або Капустянки. Ще на карті генерального штабу 1865 року всі ці місця зазначені вкритими лісом, але у наші часи в Сагайдачному та на горішній частині острову Хортиці ліс винищено зрештою, а на перелічених балках лишилися лише невеличкі дубові гаї. Через те початком Великого Лугу треба мати нижню частину острова Хортиці, у середній же його частині зберігся лише сухий пень од величезного дуба, що жив, по переказам дідів, 2000 років і мав 9 аршинів навкруги.

Тут на острові Хортиці¹⁾, як писав ще Візантійський імператор Костянтин Багрянородний, слав'яне, пропливши дніпрові пороги, справляли моління й офіри (жертви) і одпочивали на дальнішу путь до Царьгороду. Народні перекази говорять, що вони перепочивали саме під тінню того дуба-велетня. Через кілька ж віків після славянських походів на Царьгород у холодку під велетенським дубом любили збиратись на ради запорожці. Дуб-велетень, свідок язичеських офір і християнського моління, що захищав своїм гиллям од сонця київських князів Олега й Святослава, а пізніше чубатих запорожців, полюбив синів вільної волі і не хотів пережити їхньої смерті. Після скасування Запорозького Війська почав він хиріти, а через 96 літ після тієї події усохла остання його гилка. Чужа німецька рука зрубала сухого велетня, і тільки пеня од нього лишила, та й то, певно, через те, що викорчувати той пеня коштувало б немало грошей.

В історії народів: українського, польського й турецького острів Хортиця відігравав велику роль, бо лежав на шляху з Польши й України у грецькі, а пізніше турецькі землі й Царьгород, а також на устя річок Дону, Міусу й Кальміусу. У давні часи, коли шляхами були тільки річки, поуз Хортицю, Дніпром, ходили у славянські землі, по торгових справах греки, далі Венеціанці й Генуезці, а пізніше турки. Всі вони вивозили з України здебільшого хліб, мед та хутро. Навпаки слав'яне ходили Дніпром у Чорне море здебільшого з зброєю у руках. Че-

¹⁾ Що за часів Візантії звався островом Св. Георгія.

рез цей же самий острів або через околиці його сунулись з сходу на захід орди диких народів, котрі зброєю прокладали собі шлях. У руських літописців острів Хортиця вперше згадується під роком 1103, коли руські князі збі-

Поділ Дніпра перед Хортицею.

ралися на ньому з усіх князівств, щоб іти далі у степи на Половців. Вдруге року 1224 тут же біля Хортиці зійшлися руські князі: Мстіслав Романович Київський, Мстіслав Удалий Галицький, Мстіслав Святославович Чернігівський, Мстіслав Ярославович Німий, Михайло Всеволодович, Данило Романович Волинський, Олег Ігоревич Курський і інші, щоб од Хортиці йти разом у степи на татар, з котрими вони й зійшлися біля річки Калки (тепер Кальчик), і мало не всі полягли од татарської зброї. Не один раз острів Хортиця був місцем бойовищ і за часів Запорозжя, і через те не дивно, що у верхніх шарах землі

сього острова і на дні Дніпра навкруг нього ще й у наші часи люде знаходять всяке військове знаряддя: зброю, гармати, човни і навіть кораблі. Найбільше ті речі стосуються до часів Запорозжя, але чимало є й з часів більше давніх ¹⁾.

Починаючи з середини XVI віку і до останньої чверти XVIII сторіччя, себ то більше двох віків, острів Хортиця був власністю Війська Запорозького.

План голови остр. Хортиці ²⁾.

У роках 1552—1557 гетьман Вишневецький стояв на Хортиці не тільки з запорозжцями, а ще й з городовими українськими та підвладними Москві Путівльськими

козаками. Через те побудовані ім на Хортиці городки захопили землі далеко більше, ніж звичайно осягала запорозька Січ, і були розкидані по всій північній половині острова. Вишневецький мав широкі заміри: він намагався

¹⁾ Докладніше про це дивись у книжці Д. І. Яворницького „Запорозжє“ Ч. I, стор. 238.

²⁾ Пояснення: 1) Запорозька Січ і церква часів Сагайдачного; 2) Окопи часів князя Вишневецького; 3) Шанці російськ. з часів походів Мініха; 4) Мала Хортиця з окопами часів Сагайдачного; 5) Три скелі „Стовпи“; 6) Дві скелі „Стоги“; 7) Дурна скеля; 8) Середня скеля; 9) Дубовий острів; 10) Вшива скеля; 11) Сучасне село Вознесенка; 12) Царська пристань; 13) Верхня Хортиця; 14) Кичкас, де був татарський перевіз; 15) Міст залізниці у наші часи.

з Хортиці держати під своєю рукою весь південний край теперешньої Росії; та тим він роздратував могутнішу у ті часи Турецьку державу, і року 1557 султан, зібравши проти нього біля 100.000 війська (турецького, татарського й волошського), атакував Хортицькі городки Вишневецького не тільки пішим військом, а ще й узброєними гарматами галерами. Козаки чотирі місяці змагалися з ворогами, але коли за той час король польський та цар московський ніякої помочі Вишневецькому не подали, то запорожці допомогли гетьману вийти з городовими козаками на Україну, самі ж, не зважаючи на турецькі галери, перепливли човнами за Дніпр і зникли у протоках Великого Лугу.

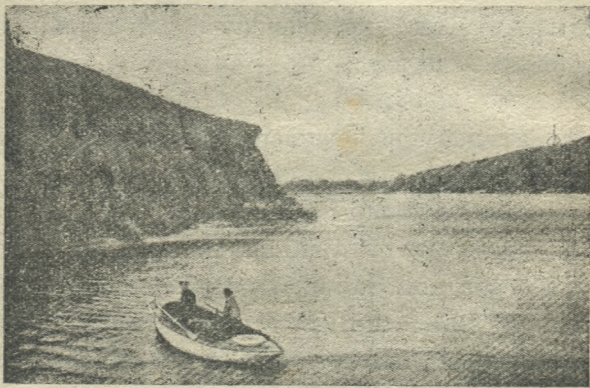
Проте й туркам не вдалося вдержатись на Хортиці і року 1558 Вишневецький знову хазяїнував на ній, загнавши турків у Очаків, а татар за Перекоп.

На двадцять років пізніше Вишневецького Хортиця знову була осередком Запорозжя, бо відомо, що гетьман Запорозького Війська Шах у роках 1577 та 1578 городки на острові Хортиці поновляв і чинив з нього напади на татар та турків, а пізніше й на поляків, помщаючись за те, що король зрадливо скарав на смерть славного козацького лицаря Івана Підкову, або Серпягу.

Ще через сорок літ пізніше, а саме року 1617, коли гетьман Сагайдачний, повернувшись з одного з своїх морських походів, знайшов Січ запорожську, що була тоді на Базавлуцькому острові, зруйнованою турками, став кошем у західному кутку голови острову Хортиці, де й до наших часів збереглися ознаки окопів, січових курінів та церкви.

Збудована Сагайдачним на Хортиці Січ пробула там до 1625 року, коли через утиски з боку поляків, запорожцям знову довелося переходити з Січчю у більше захистне місце—у товщу Великого Лугу. Після того, до самого скасування Запорозького Війська, всім кошом Запорозьке Військо на Хортиці не стояло, а держали там запорожці тільки залогу, щоб оберегати од татар Кічкаський перевіз.

З північного кінця острів Хортиця починається височенними сторчовими скелями сажнів у 30 заввишки, далі

Голова остр. Хортиці.

ж на південь скелі нижчають, а береги робляться пологшими і врешті кінчаються скелями острову Малої Хортиці, у правій протоці Дніпра, та Нижньою Головою на лівому; далі вони переходять у низину, вкриту лісом, озерами, очеретами та шелюгами, як і всі низини Великого Лугу.

Проти острову Хортиці у праву його протоку, або «Річище», падає три річки Хортиці, котрі запевне відобра-

вали у війнах запорожців з татарами чималу ролю, бо дільки ними можливо було підступити до перевозівна Хортицю непомітно через те, що всі три річки Хортиці були вкриті великими дубовими гаями. По цих коротеньких, та проте дуже рибних, річках ще з початку XVII віку запорожці, як і на самому острові Хортиці, сиділи зімовниками. Але після скасування запорожської Січі, величезні площі Запорожжя були поділені царицею Катериною поміж найближчими до неї вельможами, а одночасно з тим на Запорожжя було закликано з Німеччини німців хліборобів; між иншим їм було подаровано острів Хортицю (2.500 дес. землі). Під той час вся верхня частина Великого Лугу, разом з землями по обох його берегах, указом цариці Катерини була пожалувана князю Потьомкину, ініціатору скасування Війська Запорожського. Од нього ця земля, разом з запорожцями, що по ній жили, перейшла у спадщину до племенниці його графині Скавронської (по чоловіку Літто), ця ж остання частину тих земель, а саме 12.223 десятини по річках Середній та Нижній Хортиці, згодом продала Миклашевському. Купивши її по кілька копійок за десятину, останній продав ту землю року 1802 німцям по 72 коп. за десятину на сrebro. Так само зробив Миклашевський і з землею, що купив у останнього гетьмана України Розумовського й фельдмаршала Каменського нижче Хортиці (села Розумівка та Біленьке). Він купив 60.000 десятин по 7 коп., а продав німцям по 57 коп за десятину ¹⁾.

¹⁾ Я. П. Новицький. Народня память. Стор. 9—10.

Про долю запорожських сиднів, що жили зімовниками по Хортицях, після скасування Січі, відомий наш етнограф Я. П. Новицький записав дуже цікаві оповідання з народних уст¹⁾. Так року 1890 у селі Вознесенці, що між Кічкасом та Олександрівськом, дід Власенко говорив йому таке:

«На бальці, що звемо Бабуркою (Середня Хортиця) жив запорожець Бабура. Там, кажуть, і річка була глибока та очеретувата; була риба і раки, було звіра і птиці багато. Біля Бабурки і на Хортицькому острові жили запорожці: Шевці, Довгалі, Громуха, Кучугура, Головка та ще де-які. Як закупили німці Бабурську землю²⁾, то котрі хазяєвиті козаки—перебрались в слободу Вознесенку та в кріпость³⁾, а котрі бурлаки та рибалки—зажили вік біля Дніпра».

На підставі архивних документів та оповідань німців колонистів Я. П. Новицький подає ще такі відомости:

«Балка ся прозвана Бабуркою через те, що у ній жив запорожець Бабура. Наші батьки (німці колонисти) року 1789 застали його тут недалеко Дніпра. Він був заможний і всі останні запорожці та рибалки ставилися до нього з великою пошаною. Жив він у добрій хаті прикрашеній зброєю, і мав добре господарство. Убірався по козацькому, мав пишні вуси і на голові оселедець. Як прибула на Хортицю перша партія менонитів⁴⁾, він

¹⁾ Я. П. Новицький. „Народная память объ урочищах Запорожья, стор. 6—7.

²⁾ Року 1802 од Миклашевського.

³⁾ Олександрівську.

⁴⁾ Року 1789.

прибув познайомитись з ними і другого ж дня прислав старості на хазяйство по парі гусей, качок та курей, а проте лишився при німцях на Середній Хортиці не довго, а, випродавши коней та худобу, подався на Чорномор'я. За ним пішло чимало й інших козаків, що доти пробували у Великому Лузі. У той час берегами Дніпра та по байраках було покинуто багато запорожських осель з добрими садочками, з котрих німці брали молоді дерева до своїх садів. Під час заселення німців по бальці Бабури текла, хоч і вузенька, та глибока, річка Середня Хортиця, багата рибою і вкрита з берегів очеретами»¹⁾.

Запорожця Громуху теж згадують німці. Він жив на південь од Бабури і ставився до німців по-сусідському — дуже приязно. Степ у ті часи (р.р. 1803—1810) був ще вкритий високою травою й кущами і іздити уночі було небезпечно, як через вовків, так і через лугарів. Так от було хто з німців спізниться до своєї оселі, то завжди заїздив до Громухи. і той охоче приймав всіх таких подорожніх на ніч.

Проте є відомости й про зовсім інші відносини запорожців до німецьких колоністів. У творах д. Афанасьєва-

¹⁾ Нема нічого дивного у тому, що запорожський полковий старшина Бабура покинув своє привілля на Середній Хортиці. Німець, як кажуть, „чужого не візьме—свого не подарує“. Яке було німцям діло до того, що Бабура на своєму займищі жив кілька десятків літ? Вони купили його ґрунти й ліси у пана Миклашевського, до того ж, як те привілля перейшло од Війська Запорожського до Потьомкіна, а далі до Миклашевського, ім було зовсім байдуже, і за його приятельську зустріч вони скоро гордали йому іти з їхньої землі.

Чужбинського¹⁾ та д. Яворницького²⁾ можна прочитати, як лугарі³⁾ нападали на німецькі оселі, билися з ними і грабували їх. До того д. Афанасьєв-Чужбинський додає, що лугарі били німців не за змагання, а за те, що вони насміли осісти на вольностях Війська Запорозьського.

Сумно тепер дивитись на кручі й скелі Середньої Хортиці: де колись кублилася запорозьська воля, тепер стоять цегельні будинки з розмальованими побіля них барканами аж чотирьох німецьких колоній: Нейостервик, Кронсталь, Розенгарт та Бурвальд. Так само сумно бачити й на річці Верхній Хортиці цілий німецький город з десятком всяких заводів замість лісів та несходимих терників, що вкривали всю цю місцевість.

Нижче балки Бабурки, саме де кінчається острів Хортиця, у Дніпр впала невеликим лиманом глибока балка Капустяна з річкою по ній Нижньою Хортицею. Тут, по дослідям Я. П. Новицького, після скасування Січі доживали віку запорожці: Попович, Задерака, Нечіпай, Самарський та інші, пробуваючись рибальством, полюванням, бжільництвом та скотарством. Але року 1780 тут уже була слобода князя Потьомкина Любимівка. Року 1783 та слобода дісталася графині Скавронській; року 1801, як уже згадано, була продана Миклашевському, а од нього дісталася німцям, і на місці запорозьських зімовників по Нижній Хортиці з'явилося три колонії: Шенбург (Смоляна),

1) Очерки Дніпра.

2) „Запорожье“.

3) Запорожці, що лишилися після зруйнування Січі у Великому Лузі.

Блюменгарт (Капустяна) та Нижня Хортиця, слободу ж Любимівку переведено року 1800 на лівий бік Великого Лугу у інші маєтности племениці Потьомкина графині Скавронської.

За дві верстви од Дніпра у балку Капустянку, або річку Нижню Хортицю, впала дуже красива балка Колюча, а над нею з лівої руки досі збереглися окопи на невелику кількість війська. До яких часів належать ті окопи, ще того не дослідовано.

Нижче устя р. Нижньої Хортиці високі гори правого берегу Дніпра трохи одхиляються од нього, лишаячи біля берегу, найбільше по устях байраків, низини до верстви завширшки, і на ті низини спокон-віку перекинувся з Великого Лугу ліс. За першим таким лісом лежить згадане вже село останнього гетьмана України, графа Кирила Розумовського, Розумівка, що він разом з 35.275 десятинами ґрунту дістав у подарунок од цариці Катерини після зруйнування Січі. Пізніше це село він збув практичному Катеринославському губернатору Миклашевському по 25 к. за десятину. Проти Розумівки року 1916 я застав перевіз через Дніпр на поронах, котрих року 1883 ще не було. Це є показчиком на скільки за той час побільшало людей з обох боків Великого Лугу, що в самому Лузі зъявилася потреба у перевозі з одного боку Лугу на другий—з Нижньої Хортиці й Розумівки на село Балабине.

Нижче Розумівки ліс тягнеться по-над Дніпром верстви чотирі, ховаючи за собою піски: це урочище Біляй, прозване так од козака Біляя. Оглядаючи це урочище, де колись були надзвичайно гарні дерева, я року 1916 за-

став, що всі дорогі, тверді дерева: дуб, граб, клін, бересклів та ясен вирубано; покинуто з них тільки те, що не здатне на будову та виробу, себ то низьке та криве, але верби, осокори, явори й інша м'яка рослина ще стояла всієї своєї красі.

Нижче Біляя, після невеликих пісків, біля устя байраку Канівського і по самому байраку є ще ліс, хоч і не густий, а нижче нього знову піски. Як на пісках у Біляях так і на пісках ближче до Крутого Яру, є ознаки стародавнього або військового стану: печища, череп'я та маселки, вугласті кінці стріл, кулі, кременія, а часом гроші ¹⁾. До якої епохи належать всі ті речі, ще ніхто не досліджував, з того ж, що д. Новицький року 1885 знайшов тут амфору дуже штучного виробу, треба гадати, що тут пробували люде ще за часів Візантійського царства.

Неможна не пошкодіти про байдужість наших археологів до сього місця, бо всі стародавні речі тут хутко розтягають, а було їх ще на початку XIX сторіччя дуже багато, як розповідав д. Новицькому року 1885 дід Джерелівський. «За Канівським», говорив він, «ближче до Розумівки, на пісках багато печищ, а біля них знаходили здоравенні, червоні тикви; ці тикви не схожі на наші: вони заввишки аршин або й більше, з двома вушками, а дно гостре. Бог його зна, як його люде й становляли на землю...»

Як зміг я помітити, за сорок літ, що я не бачив Великого Лугу, берегом Дніпра між устям Нижньої Хортиці

¹⁾ Я. П. Новицький: „Народная Память“.

ці та Лисою Горою все менше стає лісу та все більше пісків, і долю правого берегу Великого Лугу нетрудно вгадати.

Найчарівнішим місцем між Хортицею та Лисою горою треба вважати Крутий Яр. Глибокі, вкриті дубовим лісом та терниками, кручі сього Яру неначе ховають у собі таємницю минулого життя сих місць, криниці ж з джерелами холодної, мов лід, і прозірної, мов кристаль, води надають йому вигляд привітного затишку. По оповіданням дідів, після зруйнування Січі запорожці ще довго ховалися тут од кріпацтва, живучи по землянках, і позакопували тут та у Канівському байраці і по всіх Хортицях великі скарби.

Давно колись—кажуть діди—в Крутому Ярі щось тужило,—сумно було, а тепер сумують та тужать по козаках пугачі!..

Ліс з Крутого Яру у давні часи виходив на гору і стлався по степу, до року ж 1916 він додержався тільки в самому байраці; по-біля цього ж горою лишилися тільки поодинокі груші.

Нижче Крутого Яру йде берегом добрий ліс, а далі високий берег знову підсунувся до Дніпра і вип'явся горою у 50 сажнів заввишки, прозваною Лисою через те, що на самому версі її, над зеленим лісом, жовтіє сипучий пісок. Лисою звав її у своїх записках навіть Еріх Ласота, посол німецького цісаря, що пропливав поз неї Дніпром року 1594.

Лису гору видно дуже здалеку: з городу Олександрівську (18 верст), з острова Хортиці і навіть з гори, що

на захід од Кічкасу (28 верст). Лиса гора уявляє з себе дуже цікаве з'явище. На версі, що досить великий, вона має кілька глибоких розлогих ям, і в одній з таких ям з-під коріння осокара, з піску, вибивається чимале джерело. Криниця, що складається з того джерела, ніколи не висихає і ні в які зими, як говорить д. Яворницький¹⁾, не замерзає. Народні перекази свідчать, що сю криницю викопав апостол Андрій, коли, ідучи Дніпром з Царьгорода хрестити Русь, де-який час пробував тут. Околиці люде ще й тепер мають воду сієї криниці за святу й цілющу.

По Лисій горі, як кажуть люде, чимало трапляється гостряків од стріл, стрепен та иншої зброї. У давні часи, як кажуть старі люде, од Дніпра до Лисої Гори було сажнів 50 берегу з лісом, коли ж я проїздив тут року 1916, то ввесь той ліс уже було змито Дніпром, і навіть підрізана була водою й сама гора сажнів на 10. Можливо, що через кілька десятків літ і верх гори з криницею рушиться у Дніпр.

Од Хортиці до Лисої Гори смелі ще не покидають Дніпра і роблять під правим його берегом де-кільки забор: Велику Розумівську, Терлівську та Домаху. З островів же на сій частині Дніпра чималих два: Старик—під лівим берегом, зараз нижче Розумівки, та Крутоярський—посередині Дніпра, проти устя Крутого Яру. Про инші острови нема чого згадувати, бо їх то насипає водою, то знову змиває.

¹⁾ „Запорожжє“ Ч. I, стор. 271.

Нижче Лисої Гори на три верстви простяглася правим берегом низина, вкрита ще й зараз чудовим лісом. Зветься вона «Наливачем», певно, через те, що у повідь наливається водою. Проти Наливача на середині Дніпра лежить забора Просередівська.

Од одного стрільця, котрого я здибав біля Лисої Гори, я чув, що по лісах, навкруг Лисої Гори, ще у ХХ сторіччі водилися дикі кози, але до 1916 року їх винищено зрештою. Винищено вже навіть вовків, і у «Наливачі» тепер найбільшим звірем лишилася лисиця. Полювати на лисиць, до Лисої Гори зв'яздяться пани поміщики з усіх околиць, і через те, треба гадати, що й сього дорогого звіря скоро тут не буде.

Нижче наливача берег підходить до Дніпра невисокою горою, а велика річка підмиває ту гору і рушить землю у воду і, перенісши її на кілька сот сажнів, насипає коси та острови. Казна витрачає великі гроші, аби одвернути Дніпр од правого берегу, та це не вдається. За півтори верстви од Наливача лежить велике село Миклашевського¹⁾ Біленьке. Прозване воно так од балки Біленької, що прямує поз нього. Купивши тут землю од генерал-поручика Каменського, Миклашевський року 1803 придбав у графа Кирила Розумовського, у Гадячському повіті, на Полтавщині, кріпаків і переселив їх у Біленьку²⁾, а до того зібрав сюди ж таки всіх запорожців, що лишилися по його землях од часів зруйнування Січі.

¹⁾ Селяне звать його Матлашем.

²⁾ Яворницький. „Запорожжє“ Ч. I, стор. 273.

Над селом Біленьким на високій горі є сила могил. Найбільша з них, що зветься Товстою, була року 1860 розкопана д. Забіліним, при чому було знайдено шматки од давньої колесниці та кіньську зброю. Глибоко у середині могили знайдено три домовини, а у одній з тих домовин, під дошками й соломою, були чотирі кіньських кістняка з вуздечками срібного набору. Дві інші домовини були вже невідомо коли пограбовані, і тільки у тій печері, що її прокопали і нею лізли злодії, було знайдено погублену золоту бляшку та шматок меча¹⁾.

У селі Біленькому я року 1916 застав перевіз на поронах, котрого раніше не було. Нижче Біленького під лівим берегом Дніпра є великий вкритий добрим лісом острів, Тарабаш, відбитий од берегу широкою протокою Грузькою. Ще нижче лежать аж три низьких острови. Проти третього з них з правої руки у Дніпр впала балка Червона, що межує землі Миклашевського од земель Струкова. Вона крутобока, красива і вкрита дубами та грушами. Зараз нижче устя балки Червоної висока гора над берегом репається, осідає лавами і сунеться до Дніпра разом з деревами й кущами, котрими вкрита. Ця місцевість зветься у селян «Заломами» і, певно, колись була запорожцям місцем доброї схованки, бо має багато глибоких та широких розщілин та печерь.

Недалеко тих Заломів є дивне місце, що старі діди звуть «Гульбищем». Це вузький ріг гори, що йде до Дніпра, оточений кручами, вкритими лісом. З гульбища

¹⁾ Девріен „Россія“. Т. XIV.

чарівний краєвид на Дніпр та Великий Луг. Добродію Яворницькому старі діди розказували¹⁾, ніби колись на сьому розі стояв кам'яний стіл з кам'яними лавами навкруги, а під кручою був у запорожців льох з горілкою та медом, і що се місце було найлюбішим місцем їхньої гульні. Тепер ні стола ні лав немає, і трудно вірити тому, щоб у запорожців для гульні було якесь призначене місце; певніше, що стіл та лави були пам'яткою більше давніх народів, як і «ліжко Сагайдака» у Сагайдачному, що вище Хортиці²⁾, і неможна ще раз не пошкодити, що наші вчені не дослідували Великого Лугу раніше.

Скоро за Заломами, по-над Дніпром і протокою його Тарасом, лежить село Верхнетарасівське. По переказах селян, протока Тарас і село прозвані так од запорожського військового старшини Тараса, що сидів тут зімовником ще задовго до скасування Січі, а саме з року 1740.

Після скасування Січі Верхнетарасівка з околицями дісталася казні, а 1783 року була пожалувана царицею Катериною статс-дамі Браницькій. Браницька продала ті землі з селом Лессію, а останній року 1802 перепродав їх Струковій, рід котрої володіє Верхнетарасівкою й досі³⁾. Проти села на Дніпрі є кілька островів, вкритих шелюгами та дрібним лісом. Тут же є перевіз поронами у Великий Луг і лугом шляхи на лівий берег до сел Благовіщенського та Балки.

1) „Запорожъ“. Ч. I, стор. 275.

2) Згадки про Сагайдачне. А. Кащенко.

3) Яворницький. „Запорожъ“. Ч. I, стор. 227.

В селі Верхнетарасівка селяне не чисті українці, бо власники села, ще за часів кріпацтва, маючи тут винницю та сукновальню, переселяли сюди своїх кріпаків з Московщини¹⁾.

За Верхнетарасівкою вигляд правого берегу Великого Лугу зразу одміняється: надбережні гори з 60 сажнів знижуються до 44—46 і одходять на 5—6 верст од Дніпра, а через те балки, що падають у Великий Луг, вже мають не такі сторчові боки.

Неначе зрадівши, що можна розлитись ще ширше Дніпр зразу починає одкидати протоки у праву руку, підходячи таки до самих гір. Біля самого Верхнетарасівського одбігла од нього протока Тарас, трохи нижче—Нажора, а через п'ять верст зразу дві великі протоки: Перембій та Бугай.

Слідом за протоками на правий бік Дніпра починає переходити й Великий Луг, так що од Верхнетарасівки аж до нижньої Лисої гори, що біля Никиполя, Дніпр течє оточений плавнями з обох боків, і з пароплаву тільки подекуди, по-над деревами, видно по-під крутою горою з п'ять верст поміщицькі оселі: Олексіївку, Миколаївку Анастасіївку та німецькі колонії: Нейндорф, Марііндорф врешті невелике село Підгородню.

Року 1916, ідучи Великим Лугом, я застав, що біля Верхнетарасівки річку Тарас перегачено кам'яною греблею (певно, щоб не розбігалася вода з Дніпра), проте він уже промив собі хід і човном можливо в нього заїхати.

¹⁾ Афанасьєв-Чужбинській. Очерки Дніпра, стр. 157.

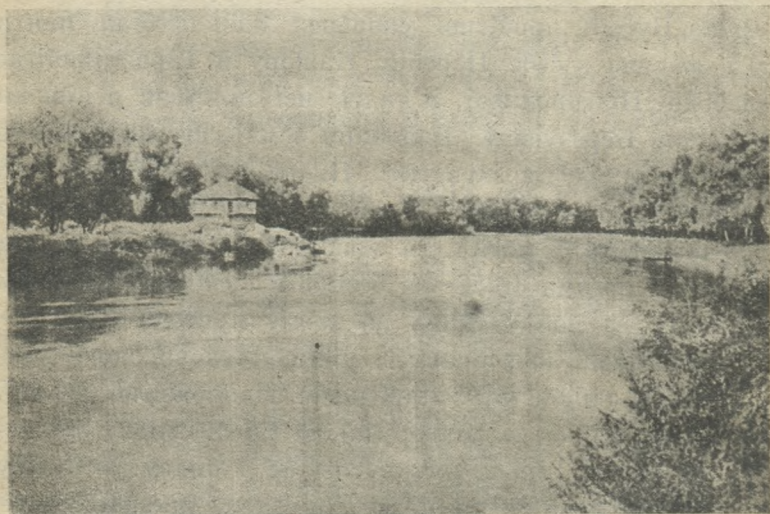
Ліси по зазначених раніше річках: Тарас, Нажора, Перебій та Бугай збереглися до наших часів досить добре за винятком міцної рослини, навпаки—по лівому боці Дніпра проти цього кутка Лугу тягнуться майже зовсім оголені од лісу плавні, з самою лозою та очеретами.

Річка Бугай, пробігши упоперек плавні біля п'яти верст і взявши в себе Перебій, Нажору й Тарас, вибігає до слободи Підгородньої, а нижче неї приймає з півночі круту балку Березувату. Власниця землі, що між річкою Бугаєм та балкою Березуватою, Яковліва, охрестила сей ріг «Мисом Доброї Надії». Коли піднятихся нагору од її маєтку до чотирьох могил, то можливо побачити чарівний краєвид: під ногами стелеться безкраім зеленим килимом Великий Луг з поплутаними по ньому протоками та озерами, а на заході, над лісами, піднімається високою шапкою Томаківський острів: стародавнє запорожське гніздо.

Зразу за слободою Підгородньою Бугай знову випускає з себе річку Тарас, тільки вже не у праву, а у ліву руку, сам же, прийнявши назву Джугана, одкидає у праву руку велику затоку, біля котрої лежить село великого князя Михайла Миколаевича Гола Грушівка. По високому березу Джугана та Бугая ще недавно траплялося чимало христів над домовинами запорожців, похованих за часів нової Січі (1739—1775 роки) і пізніше.

На місці, де тепер село Гола Грушівка, за часів запорожжя завжди були оселі старих січовиків, пасічників. Була тут у них навіть капличка. Прозивалась ця місцевість Голою Грушівкою ніби через те, що сюди впала велика й довга балка Грушівка, «наголо» вкрита колись на протя-

зі 30 верст самим грушевим лісом. Теперешні селяне не так пояснюють назву «Гола Грушівка». Нашу Грушівку, кажуть вони, через те звать «Голою», що ми й самі голі й босі, а голі ми через те, що не маємо землі.

Хата у Великому Лузі.

Коли запорожські землі роздавалися вельможам, то за Голу Грушівку піднялася велика сварка по-між князем Вяземським, князем Прозоровським, графом Чернишовим та Толстим. Всякому бажано було захопити цей чарівний куток собі, і тільки вже Потьомкин погодив вельмож і присудив землю Толстому ¹⁾, від котрого вона через

¹⁾ Яворницький. „Запорожъе“, ч. I, стор. 282.

кільки рук перейшла у рід великого князя Михайла Миколаєвича.

На запорожському кладовищі Голої Грушівки, недалеко од теперешньої церкви, ще досі збереглося де-кільки запорожських хрестів.

На розі, що випявся у Великий Луг між Джуганом та Річищем, помітні окопи, хоч, певно, вони не запорожських рук, бо для запорожського нечисленого війська вони були б дуже просторі: як би ті окопи витягнути, то було б верст дев'ять.

На південь од окопів є низина, по котрій розкидані пасіки. Та низина зветься Сірківкою через те, що там останні роки свого життя пробував славний кошовий отаман Війська Запорожського Іван Сірко. Як відомо з історії, Іван Сірко, захворівши тут року 1680 на своїй пасіці, першого августа того ж року помер. Тіло його запорожське товариство другого ж дня дуже урочисто перевезло річками на військовому байдаці у Січ, що була тоді на усті Чортотлика, і по запорожському звичаю поховало там з пальбою, насипавши над домовиною великого запорожця чималу могилу.

Нижче Голої Грушівки Джуган, що тут вже зветься Річищем, себ то, старим ходом Дніпра, робить велике коліно, врзуючись у плавню низьким місцем, що зветься Пеклом. Повертаючи далі на північ, а далі на захід, прямує до Томаківського острова. Тут Річище відкидає од себе у праву руку річку Ревун, котра обходить Томаківський острів з півночі, і, прийнявши в себе з степу річку Томаківку, падає разом з нею у Чернишівський лиман. Тим ча-

сом Річище прямує до того ж Чернишівського лиману з південного краю того ж Томаківського острову.

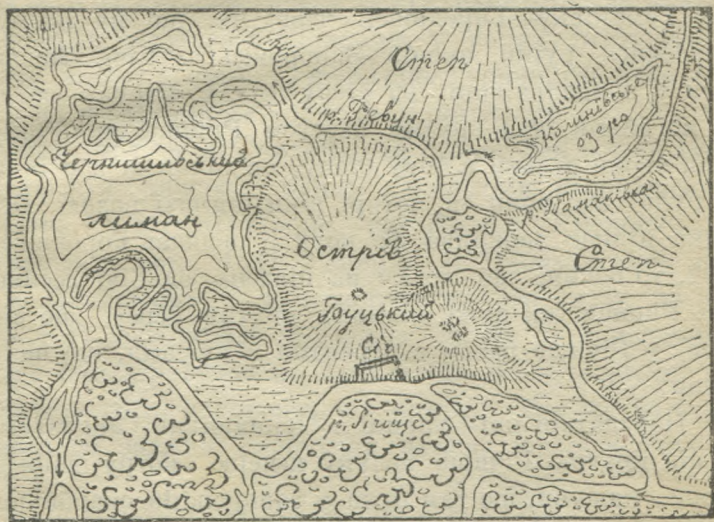
На північ од Томаківського острову, біля устя річки Томаківки, є чимале озеро Капиновське. Те озеро разом з Чернишівським лиманом і численими затоками Річища у недалекі ще од нас часи дивували силою риби, що в них ловилася. Тепер тут риби у кілька раз менше, хоч все таки вона ловиться добре.

Недалеко Томаківського острову лежить велике село Чернишівка, перехрещене урядом у Красногригоровку, поділене Чернишівським лиманом на дві половини. На місті південної Чернишівки ще за часів Старої Січі сидів зімовником запорожець Черниш, ім'ям котрого й прозване, як село Чернишівка, так і лиман, що до того села підходе, і балка, що впала до Чернишівського лиману з степу. З часом понавколо зімовника Черниша залюднилося таке велике село, що частина його перекинулася на північний бік лиману.

Опірч балки Чернишівки, до Чернишівського лиману підходе довга балка Кам'янка та річка Томаківка. Всі ці балки й річка скелюваті й похмурі на вигляд, а хрести над домовинами запорожців, рясно колись розкидані по над балками, доводять, що запорожці любили сю місцевість і тулилися з своїми зімовниками до Томаківського острову. Та воно й не дивно, бо острів той, відомий з історії під назвою Буцького, з XVI віку не один раз був осередком Запорозького Війська.

Перші відомости про те, що на Томаківському острові була Запорозька Січ, маємо з польських джерел, з опові-

дань, писаних про подоріж шляхтича Самійла Зборовського на Томаківський острів, де він, року 1583 і був на січовій раді обраний гетьманом, шановний же наш історик Костомаров гадає, що Січ була тут ще з року 1568. Це цілком можливо, бо Томаківський острів дуже придатний для існування на ньому козацької громади. З заходу його одрізняє од степу Чернишівський лиман, через котрий тодішні гармати ніяк не могли б достати запорожців, бо він має біля трьох верст уширь; з півночі до нього трудно

Остр. Буцький. Томаківське Городище.

було доступитись через озеро Калинове та цілу низку річок, що ідуть у кільки рядів, а саме Ревун, Ревуча, Бистрик, або Ревунець, та Томаківка; з сходу ж та з півдня

він був оточений несходимими пущами Великого Лугу та Річищем. Сам острів досить високо піднімався над околицями, був по байраках вкритий грушовим та лубовим лісом, на версі ж мав степ з найкращою степовою травою, а це мало для запорожців величезну вагу, бо давало їм можливість навіть під час облоги випасувати своїх коней біля самої Січі. Ввесь острів має навкруги шість верст і містить 350 десятин ґрунту.

У наші часи околицьні селяне звать острів Буцький або Томаківку—Городищем через те, що на ньому досі збереглися руїни окопів Запорожської Січі. Заховалися вони у найдавнішому од степу кутку острова, за чотирма могилами, над крутим берегом Річища, при чому Січ мала окопи тільки з боку степу, од річки ж або їх зовсім не було, або вони за чотирі віки підмиті водою. Остання гадка цілком можлива, бо коли я оглядав Городище року 1882, то бачив, що трохи на південь од Січі весняна повідь Річища так дуже підмила крутий берег, що він зсунувся у Річище разом з деревами й кущами, що на ньому росли.

Поводатарі мої—хлопці з Чернишівки, показували мені під кручою Річища велику печерю, котру вони звали норою, кажучи, що там була у запорожців скарбниця. Печеря та од води мала біля $1\frac{1}{2}$ сажня заввишки і стільки ж уширь, але скоро вужчала і поділялася на три нори, з котрих одна йшла угору, друга спускалася глибше, а третя, вузька, як щілина, повертала праворуч. Коли я трохи полазив по тих печерях, то мені стало цілком ясно, що всі ці нори є робота дощової води, котра проходила сюди

з січових окопів. Це була підготовка до такого самого залому берегу, який трохи раніше стався на кільки десятків сажнів вище. Проте Чернишівці, не тільки діти, а й старі, упевнено кажуть, що тут був у запорожців льох.

Окопи, що збереглися од Січі, мають упродовж 300 сажнів з ворітьми посередені, зі сходу 156 сажнів, з заходу—86. По-де-куди по-над окопами є неглибокі ями, що натякають на якусь бувшу там будову.

Січ Запорозьська була на Томаківському острові не тільки у XVI сторіччі, а й у XVII, саме під час найтяжчої боротьби козацтва з поляками, у роках 1625—1638, у котрому, певно, з примусу польського уряду, Січ було перенесено на нездатний до оборони Микитин Ріг. Проте ще й після того, як Січі на Томаківці не стало, сей острів все ж таки завжди лишався одним з осередків запорожського бурлацтва і з історії відомо, що Богдан Хмельницький, зратувавшись року 1648 з польської Чигиринської в'язниці на Запорозжя і, не наважуючись іти зразу на Січ, бо там у ті часи стояла польська залага з комендантом, знайшов собі притулок на Томаківському острові, де злибав аж три сотні запорожських козаків. Тут же на старому городищі завжди пробували ватаги запорожських рибалок.

Опріч окопів, на Томаківському Городищі ще є ознаки запорожського кладовища біля могил у східній частині острову. Хрести на тому кладовищі, як кажуть Чернишівці, додержувалися до 1870 років, тепер же всі вже побиті й розібрані темним людом на будову. Як чув я од Чернишівців у 1883 році, на Томаківській Січі була запо-

рожська церква, та тільки ще не за їхню пам'ять її підрізало Річище і понесло за водою.

За останні роки околиці Томаківського острова занадто одмінились. По горі над обома Чернишівками, перерізуючи балки Кам'янку й Чернишівку, протяглася друга Катерининська залізниця і по руїнах запорожської Січі та лиманах і протоках Великого Лугу розлягається луна од гудків важких паровиків, що бігають по залізним коліям. Недалеко Чернишівки покопані рудниці і сюди наведено чимало чужосторонніх робітників і зібрано багато всякого захожого люду. Побувати тепер на острові Томаківці дуже не трудно—треба тільки встати на станції Катерининської залізниці «Марганець», од котрої всього 1¹/₂ версти до Чернишівки, а з останньої цілком зручно переїхати на Городище човном.

Нижче Чернишівського лиману Річище разом з плавнею одходе далі од берегу, до нього ж підливається довгий лиман, порізаний косами та островами з дуже низькими берегами. Одного разу, року 1882, заїхавши у цей лиман од Чернишівки каюком по річці Прогній, я так заплутався поміж островами, що й ночував на лимані, та й на другий день не зумів виплутатись назад до Прогною. Два дні довелося мені пробути між чайками (мартинами), куликами та дикими качками і тільки тим я зратувався, що сажнів на сто перетяг каюка по траві з лиману у Річище, і вже Річищем повернувся у Чернишівку зовсім знесилений, бо їжи вже не вистачило, а гнати човна довелося проти води.

Цей плутаний лиман сполучається з великим лиманом Новопавлівським, над котрим під нижньою Лисою Горою

розляглося село Новопавлівка. Проти того села Новопавлівський лиман сполучається кількома протоками з Річищем і разом з ним падає проти Лисої Гори в Дніпр.

З Лисої Гори, що кручами спадає до Дніпра, величний краєвид на околиці: під ногами Дніпр, острів Орлова та Великий Луг до самого Кам'яного Затону (Кам'янки); на захід Никиполь з його будинками й пристанями, а на схід ціла низка лиманів і, як на долоні, острів Томаківка, до котрого просто вісім верст. Коли на Лису Гору зійти під час повіді, то здається, що стоїш серед моря, на стільки вся площа Великого Лугу залита водою, і тільки зелені дерева, що виглядають своїм гиллям з води, нагадують, що незабаром вода спаде і замість моря знову тут будуть зелені острови.

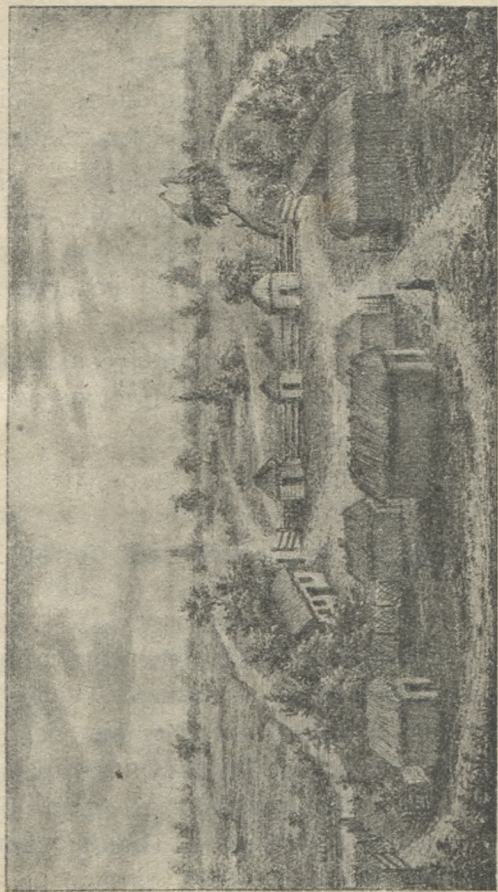
Головне русло Дніпра, підійшовши з плавні до Лисої Гори, знову поділяється на дві протоки, що оточають майже круглий острів Орлову. При тому Дніпром зветься ліва протока, права ж зветься Орловою. Над цією Орловою, що разом з річкою Лапинкою оточають великий ріг, Микитин, року 1638, при кошовому отамані Війська Запорозького Лутаї, запорожці сіли кошем і упорядкували тут Січ. Сталося це, треба гадати, з примусу. Задаввши цілу низку козацьких повстань, що були під проводом Сулими, Павлюка, Остряниці й Гуні, поляки добралися до самої Січі, що була на Томаківському острові, а позаяк те нелегко їм далось, то вони тільки на тій умові повернули Війську Запорозькому його порядки, щоб кіш перейшов з острова на берег, де польському урядові було далеко легше мати за ним догляд. Запорожці збудували

Січ недалеко свого давнього гнізда, на Микитиному Розі, а поляки зразу ж зробили поручнеї свою фортецю, у котрій і поставили біля 1000 жовнірів з комендантом поляком.

Проте скоро виявилось, що обрете під Січ місце зовсім до того не придатне, бо річка Орлова дуже підмивала під Січю берег і рушила січові будинки у воду. Через це Січ на Микитиному розі пробула тільки 14 років, до року 1652, хоч слава її велика, бо тут у році 1648, на січовій раді, Військо Запорозьке ухвалило дати поміч Богдану Хмельницькому і одностайно з ним стати в оборону прав козацтва та волі українського народу. Тут же Хмельницького було проголошено гетьманом і надано йому од війська клейноди і, які знайшлися, заховані по пісках гармати.

Після переходу Січі року 1652 на устя Чортомлика, на Микитиному Розі, аж до скасування війська у році 1775 лишалася запорозька залога, і уряд запорозького перевозу через Дніпр на татарський берег до Кам'яного Затону, до котрого од Микитина Рогу біля трьох верст. За часів Нової Січі у Микитині було 40 хат, де жили урядові старшини: шафарь, підшафарій, писарь, підписарій і товмач, по околицях же Микитиноного Рогу було розкидано аж 300 запорозьких зімовників.

З часом Орлова все дужче підризувала Микитин Ріг, і, нарешті, великою повіддю 1846 року обвалилися у воду і решта січових окопів і каплиця, що стояла на місці січової церкви, і січове кладовище разом з кістками запорозького лицарства.

Запорожський Зімовник.

У наші часи на околиці Никиполя є руїни окопів, та тільки ті окопи роблені не запорожськими руками, а російським військом та українськими козаками під час походу на Кизикермень та Тавань, року 1695, під приводом боярина Шереметьєва та гетьмана Мазепи.

З пам'яток Запорожжя у Никиполі досі єсть запорожський зімовник, невеличка гармата, знайдена недалеко Никиполя у Великому Лузі року 1872, хрест з запорожської церкви та ще чимало церковних речей у самому соборі ¹⁾).

Ліси по околицях Никиполя та на острові Орловому переведено й понівечено, мабуть, дужче з усього Великого Лугу, а проте ще року 1916 никипольські стрільці хвалились мені, що на Орловому острові у них найкраще полювання.

Б. Лівий або південно-східний берег Великого Лугу.

Далеко менше пам'яток запорожського життя лишилося по лівому, або південно-східному берегу Дніпра. Це цілком зрозуміло, бо той берег ще від часів татарської руїни і до часів Нової Січі лишався татарським. На лівому боці Дніпра запорожська влада була дійсна тільки між річками Орелью й Самарою. Пізніше вона захопила ще річку Вовчу й Кальміус, хоч татари раз-у-раз пору-

¹⁾ Докладно дивись: Яворницький „Запорожье“, ч. II, стор. 47.

шали козацькі права на ці річки і любенько кочували берегами їх з своїми кіньми й худобою. Що ж до річок Московки та Кіньської, що впадають в Дніпр у верхній частині Великого Лугу, то перша—була татарською до року 1739, остання ж майже до кінця існування Запорозького Війська¹⁾.

Проти верхнього краю Великого Лугу і нижнього краю Хортиці у Дніпр впали дві річки з назвою Московок: вище—Суша, що підходе до слободи Вознесенської, і нижня—Мокра Московка, що, падаючи в Дніпр біля городу Олександрівську, сплуталася з дніпровою протокою Кушугумом.

Устя обох тих річок за часів Запорозжя були вкриті гарним дубовим лісом, і тут же, користуючись з того, що на острові Хортиці завжди стояла запорозька залога, де-хто з запорозців, не зважаючи на те, що Московки були татарськими, сиділи на їх устях зімовниками. Року 1738 російський генерал Мініх, під час походу на Крим, збудував над Мокрою Московкою невелику кріпость на тому місці, де тепер середина городу Олександрівська. Та кріпость зараз же після війни була росіянами покинута, а натомість року 1770, під час нової війни Росії з Туреччиною, при усті Мокрої Московки російський уряд почав будувати форштат, окопаний валом, а між обома Московками велику кріпость, котра мала бути головною кріпостью нової Української лінії кріпостів.

¹⁾ Одна з балок, що падають у Московку, біля котрої була оселя мого батька, і досі зветься Мечетною через те, що біля неї ще у XVIII сторіччі була татарська мечеть.

При тих будованнях було знищено багато найкращих дубів, як по Московках, так і у Великому Лузі. З приводу вирубання лісу Кіш Війська Запорозького посилав скарги російським генералам і навіть цариці Катерині II, та тільки ті скарги лишилися без наслідків, і ліс і надалі рубали не тільки на будову, а й на дрова.

Мая 21, року 1771, коли велика Олександрівська кріпость ще не була закінчена, привідня російської армії повів військо своє з Олександрівську по-над Великим Лугом на устя річки Кінської. Закінчена була Олександрівська кріпость в 1775 році, саме коли прийшов кінець і Січі Запорозькій, а року 1797 вона, як уже непотрібна, була скасована, москалі ж, що пробували у кріпости, були оселені біля городу Солдацькою слободою, що існує й досі.

Самий город Олександрівськ дуже довго скидався на село, і тільки після збудування поз нього залізниць почав зростати. Тепер він став значним містом з гарними просвітними будинками. Од нього Великим Лугом ходять пароходи через Никипіль до Херсону.

З запорозьких пам'яток у Олександрівську можна зазначити тільки домовину останнього кошового отамана Задунайської запорозької Січі Осипа Михайловича Гладкого, що року 1828 проміняв бунчук кошового отамана на чин генерал-майора російського війська. Домовину його можна й зараз бачити на старому кладовищі недалеко церкви. Над могилою надгробок, постановлений онуками ¹⁾.

¹⁾ Див. А. Кащенко: „Згадки про Сагайдачне та його околиці“.

Про місцевість, де тепер город Олександрівськ, дід Нагірний, що мав року 1884 дев'яносто шість літ, розказував Я. П. Новицькому, між иншим, таке:

«Річка Московка була глибока і по ній було багато звіря й птиці. Жили й тут запорожці. Як не було ще тут кріпости, то в плавнях і скрізь по-над Московскою був такий ліс, лоза та очерет, що й звір не пролізе, а як пригнали 40.000 лапотників копати вали (будувати кріпость), то вони все за одну зіму звели».

Там, де річка Московка падає в Дніпр, од неї одбивається протока, що сполучається з Дніпром і зараз же одбивається од нього у ліву руку. Та протока зветься Кушугумом. Одбившись од Московки й Дніпра, Кушугум тече до німецької колонії Шенвиза, а далі по-під степовими горами на південь до сполучення з річкою Кіньською. Ширина Кушугуму невелика, але глибочина у весняну повідь досягає трьох сажнів, так що в нього заходять навіть берлини за вагою. У першу повідь (март місяць) вода з Московки тече Кушугумом у Дніпр; у другу ж повідь (апріль—май) Кушугумом тече Дніпрова вода. У осени Кушугум подекуди пересихає і розбивається на плеса.

Згаданий вище дід Нагірний так оповідав д. Я. П. Новицькому про Кушугум¹⁾.

«Кушугум річка взялась з Московки; вона вузенька та глибока була спрежду,—така вона й тепер. Колись по ній ріс очерет, як ліс, і водились бобри й виндиhi. Біля

¹⁾ Я. П. Новицький. „Народня пам'ять“.

Кушугума, над кручами, де тепер німецький Шенвиз, (колонія) жили колись турки; жили вони, кажуть, в ямах, як собаки: накида туди бур'яну, трави, листя та й зімує. Це давно діялось: як ще гряниця турецька була по Оріль річку. Там, де тепер огороди й хати Шенвиза, над Кушугумом, було турецьке й кладовище. Запорожці, як зігнали турка—оселились скрізь по плавнях, де високі гряди. У них була велика сила коней, скоту, а де-які діди-сидні дуже кохались у бжолах. І козацьке кладовище було, кажуть, в кінці Шенвиза, по-над Кушугумом, біля турецького¹⁾.

Там же д. Я. П. Новицький доводить, що німці в Шенвизі часто знаходили по своїх огородах та дворах, копаючи ями, російські гроші часів, коли відбувалися походи російські на Крим, а саме Ганни Іванівни, Ялизавети Петрівни та Катерини другої. Знаходили німці ще й глиняні боклаги й інші речі.

Ідучи по-над Кушугумом по залізниці, що прямує з Олександрівську на Севастополь, проминемо зразу слободу Миколаївку, а далі, переїхавши балку Суху, доїдемо до балки Виноградної. Про сю балку старі діди розказували д. Новицькому так:

«Тут ріс дикий виноград, а запорожці сиділи хуторами і розводили садки. Тут були і терни густі, де стояли козацькі пасіки. В тім годі, як межували землю панам, в Круглику, (ліс біля устя Виноградної) жив запорожець.

¹⁾ Очевидячки, козацьке кладовище було там пізніше турецького (авт.).

Як почув він, що земля панська,—покинув свою хату та пасіку і подався за Дунай під турка».

Через дві верстви од Виноградної лежить село Балабине (Петровське), на місці котрого, як доведе д. Яворницький¹⁾, у запорожців була капличка, в котрій ніби одправляв службу чернець з Самарського монастиря.

Ще на три верстви нижче,—там, де з степу впала у Великий Луг балка Дубова, лежить село Кушугумівка, або Велика Катеринівка.

Весь цей куток Великого Лугу належить графу Канкрину²⁾.

Біля Балабиної залізниця перерізує куток Великого Лугу. Місцевість тут дуже чарівна, а найбільше у велику воду, коли Луг залитий. Для всякої водяної птиці тут велике привілля, і з вікна вагону здається, що поїзд біжить серед моря, оздобленого рослинами.

Нижче Кушугумівки надбережні гори стають вище й красивіше. Од балки Сухої та до Дубової протяглася сажнів у сорок заввишки гора, котру старі люде звать «Шпиль Горю». Про цю гору д. Я. П. Новицький чув

¹⁾ Запорожъе. Ч. II, стор. 269.

²⁾ Кушугумівка визначилася тим, що коли вмерла власниця її, графиня Літто (Скавронська), а по тім і граф (у 1830 роках), і об'явився якийсь новий спадкоємець, то Кушугумівці почали бунтуватись, вимагали собі волі і навіть посилали депутатів до наказного отамана Азівського козачого війська (бувшого Задунайського Запорожського), щоб прийняв їх у військо. Та Гладкий не мав влади їх прийняти, і Кушугумівців дуже було за все те покарано.

у Кушугумівці року 1885 од старого діда Орла таку легенду:

«Од слободи Кушугумівки аж до Сухої балки потяглась Шпиль-гора. Розказували старі люде, що як задумав Потьомка зігнать запорожців, то вислав генерала з військом на Шпиль-Гору і давай подихати з холостіх пушок у Кучугури ¹⁾).

Там, кажуть, був їх стан. Запорожці посіддали коней і всі сорок тисяч вискочили з Великого Лугу. Кожна тисяча стала окремо, а попереду ватажки так і заграли кіньми. Генерал обвів військо очима й каже:—«Ну, братця, забірайте своє добро та виходьте на Дністровські лимани, бо тут будуть селиться слободи».—Повісили запорожці голови та й подалися до курнів...—«Бодай, кажуть, Потьомко, твої діти стіко заслужили, як ми в тебе!»

Запорожці, кажуть, як виходили з Великого Лугу, то прощались:—«Прощай, батьку, Великий Луже! Не звели ми тебе,—не зведе ніхто, поки світ сонця!»

«Так думали запорожці, та не по їхньому вийшло: земля пішла в поділ, і за старих панів ліс ще держався, а як настали молоді—все вирубали, все пішло димом. У инчих панських плавнях по десять год і більше риндували ліс явреї і палили його на вугалля, а тепер од того лісу й сліду не зосталось: все попсовано та сплюндровано».

За Кушугумівкою Севастопольська залізниця йде по долині між горами й річкою Кушугумом, а за слободою Канкриновкою (Мала Катеринівка) перерізує плавню саме

¹⁾ Урочище у Великому Лузі, верст за 15 од Шпиль-Гори.

де річка Кінська падає у Великий Луг і бере в себе Кушугум.

Річка Кінська дуже характерна. Вода у ній, коли порівняти з жовтою водою Дніпра, здається зовсім синьою й прозірною. Маючи неначе зовсім окрему істоту, Кінська, впадши мимо волі у протоки Дніпра, не хоче з ним єднатись, а коли місцевість примушує її до того, то вона незабаром знову одбивається од нього, і так іде аж до самого Дніпрового лиману. У весняну повідь Кінська тече злита з Дніпром, а проте все-таки визначається своєю окремою синьою течією.

Річка Кушугум зараз після зустрічі з Кінською повертає од неї у товщу Лугу, а східною межею Великого Лугу, до самого його південного краю, стає річка Кінська.

На усті Кінської у Великий Луг розляглося велике село Царицин Кут, або Підстепне. Лежить воно вже на бувшому татарському березі Кінської, і через те запорожських пам'яток тут шукати нема чого, хоч після зруйнування Січі розігнані запорожці селилися й тут.

Через три верстви нижче устя Кінської у неї падає з степу річка Янчокрак, а ще на три верстви нижче—річка Карачокрак. Обидві ці річки відомі з історії походів російського війська на Крим у XVIII сторіччі, бо на цих річках, як і на Кінській, російське військо завжди ставало табором на перепочинок. Тут же ставали й запорожці, що брали участь у тих походах.

За устям Карачокраку річка Кінські Води повертає свою течію на захід і по-над крутим берегом підходе до села Скельки, а далі, звужуючи Великий Луг, підходе до

уста балки Маячки і села тогож ймення. Од Маячки надбережні гори повертають знову на південь, річка ж Кінська йде прямо, наближаючись до Дніпра і лишаючи у ліву руку од себе широку низину, вкриту цілою низкою озер та лиманів, котрі, запевно, були колись її водотокою. По-над сими озерами під горою лежать села: Златопіль, Павлівка, Балки та Лизаветівка, що були залюднені вже після зруйнування Січі.

Далі Кінська повертає ще більше на північ і, проминувши містечко Благовіщенське та село Іванівське, увіходить у великі піски, що високими кучугурами підступили до неї з лівої руки, і протяглися аж до села Водяного на 18 верст. Піски тут пересипаються з місця на місце і ходять, як хвилі на морі, збігаючись у чималі кучугури, вкриті по-де-куди шелягами.

Місцевість ця колись не була така мертва та піскувата, бо у ямах поміж кучугурами иноді трапляються ознаки перебування тут людини, а саме череп'я од посуду, маслаки і мідяні гостряки од стріл.

Ще починаючи од Маячки, річка Кінська, збираючи з Великого Лугу все більше протоків Дніпра, все ширшає і, добігши до Благовіщенського, стає вже широкою і дуже красивою річкою. За селом Іванівським вона відкидає од себе протоку Перебій, а сама, маючи з лівої руки піски, а з правої ліси Великого Лугу, добігає до урочища Палівщина і тут падає у головну течію Дніпра. Тільки сполучення тут Кінської з Дніпром сталося не на довго, бо через шість верст вона знову одкидається од Дніпра на південь і спочатку під назвою Перевал, а далі під своїм

власним йменням, добігає до села Водяного і падає у лиман, з котрим підходе до села Кам'янки (малої Знам'янки), щоб знову впасти в Дніпр біля окопів стародавнього урочища Кам'яний Затон. На цьому місці й кінчається Великий Луг і починається Базавлуг.

Кам'яний Затон був відомий запорожцям спочатку існування Запорозького Війська. Де-хто з дослідувачів гадає, що саме тут був головний город татарського Ханства Саміс. За часів Запорозжя тут завжди стояла татарська залага й митниця, щоб брати мито з крамарів, котрі через Микитино та Кам'яний Затон їздили у Крим. Ще у пізніші часи, а саме року 1696, по указу царя Петра I, тут було збудовано кріпость на велику доуку запорожцям, котрі ще раніше зігнали татар з цього місця і мали Затон своєю власністю.

Добродій Афанасьєв-Чужбинський, що дослідував цю місцевість біля 1858 року¹⁾, говорить, що на засипаній пісками площі од перевозу через Дніпр і до Кам'янки, ще багато траплялося череп'яних орнаментів од будинків колишнього бувшого тут городу, а діди в його часи ще пам'ятали поміж кучугурами пісків ознаки бруку, напівзанесені кам'яні огорожі та рівчачки, викладені камнем. «Після бурі», пише він, «ще й тепер на місці городища трапляються мідні й золоті гроші та шматки золотих, речей, і не дуже давно одшукано було тут силу таких речей, та всі вони пішли у непевні руки.

¹⁾ Очерки Дніпра, стор. 357.

Року 1916, оглядаючи Кам'яний Затон, я ледве зміг вже розпізнати кріпость, збудовану по наказу царя Петра, настільки вали її засипані пісками.

На південь од Кам'яного Затону та села Кам'янки розлігся Білозерський лиман, у котрий з півдня впала річка Білозерка. За тим лиманом розляглося величезне село Велика Знам'янка, що уславилася своїм виноградом та іншою садовою. Ця місцевість відома ще з давніших часів, ніж Кам'яний Затон. Над Знам'янкою є гора, що зветься Мамай Сурка і біля неї балка Мамайка. Про ту місцевість збереглися од запорожців оповідання, неначе під горою біля Білозерського лиману був великий город франків (генуезців) Білозерка. Під час татарської руїни, коли до Білозерки наступав хан, що звався Мамаєм, Білозерська цариця покинула свій город і переїхала за Дніпр, а Мамай, захопивши порожній город, упорядкував у ньому свою столицю.

Під час розкопок біля Великої Знам'янки знаходять речі епох скифської та татарської.

III. Товща Великого Лугу.

Заглянемо тепер у саму товщу Великого Лугу, починаючи знову од Хортиці та Олександрівську. Од Хортиці й до села Кушугумівки, що на східньому його березі, Великий Луг йде нешироким закутком всього у дві-три верстви од краю до краю. Тут ще нема чого боятись, щоб запла-

татись у нетрях, а проте і цей невеликий закуток Лугу оглянути пішки неможливо, бо й на сій вузькій площі чимало покрутилося протоків та озер.

Од місця, де в Олександрівську стоїть пароходна пристань, з Дніпра одбивається на схід глибока річка Закутна¹⁾, котра весняної доби, та й у літо, вся застановлена берлинами. Через пів-верстви од устя Закутна, прийнявши в себе протоки од річок Московки й Кушугуму, повертає на південь і тече чотирі з половиною верстви, маючи з правої руки за півтори верстви Дніпр, а з лівої за верству— Кушугум. Що далі, Закутна ширшає і наприкінці переходить у лиман.

Весь цей закуток Великого Лугу між Кушугумом, Закутною й Дніпром я пам'ятаю ще з сьомидесятих років. Він у ті часи був рясно вкритий добрим лісом. Чимало було тут навіть дуба. Закутна й її лиман були вкриті очеретами; протоків дрібних було тут безліч і ходити можливо було тільки роздягненому. Року 1916 я застав у цьому кутку велику одміну: ліс дуже порідчав, дубів немає зовсім, очерета що-року вирізуються і вже не виростають такі високі, як колись, і сам закуток стратив свій дикий вигляд і став місцем для гулянок мешканців городу Олександрівську. Устя річки Закутної поширене й поглиблене черпалкою і зветься «Оріховою бухтою». З одного боку цієї бухти стоять вагони залізниці та лежать наверхнуті бун-

¹⁾ Од слова „закуток“, яким справді є ця частина Великого Лугу. На трьохверстній карті генеральн. штабу вид. 1909 р. вона названа „Заклятою“.

ти всякої ваги й краму, а проте з другого боку ще збереглися велетні осоки по 15 сажнів заввишки, та зелені верби. Вони купають у воді свої гнучки віти, нагадуючи про давню величність Великого Лугу.

Одпливаючи одного ранку 1916 року з Олександрівську у Херсон парохомом, саме під час сходу сонця, я, стоячи на чердаці пароходу, прямо зачарувався краєвидом на устя Закутної, захищене зеленими вербами та осоками, на острів Хортицю—стародавній притулок запорожців, що прямо проти пристані розлягався довгим високим кряжем, і широкою пеленою Дніпра, що рожево-золотим килимом од ранкової зорі простягалася на північ до похмурих скель Сагайдачного і на південь до лісів Великого Лугу.

Опріч зазначених річок в сьому закутку Великого Лугу, а найбільше ближче до Дніпра, є кілька чималих озер. У низ од Оріхової бухти, майже до річки Бандури та й за нею, ліс лівим берегом Дніпра майже совсім вирубано на дрова. Взагалі треба сказати, що дорожнеча палива під час великої війни дуже спричинилася до знищення Великого Лугу.

На верству нижче устя р. Нижньої Хортиці од Дніпра у лівий бік одривається річка Бандура. Пробігши плавньою пів-верстви, вона поділяється на дві протоки, з котрих одна, дуже плутаючись в обіруч, простує уперек Великого Лугу і за півтори верстви нижче Закутного лиману сполучається з Кушугумом; друга, повернувши на південь, сполучається річкою Домахою, що вийшла з Дніпра на дві верстви нижче Бандури, проти острову Розумівського, і теж падає в Кушугум.

Ще на дві верстви нижче з-по-за острову Розумівського у лівий бік Дніпра одбігає річка Мирошник, що, перерізавши Великий Луг уперек, падає в Кушугум двома протоками—однією нижче села Балабине, а другою вище Кушугумівки, де станція Севастопольської залізниці Кушугум.

Весь сей куток Великого Лугу, починаючи од Закутного Лиману і до р. Мирошник, надзвичайно заплутаний протоками. Є такі протоки, що, одбившись од більшої річки і пробігши небагато, кінчається озером або болотом. Через це перейти уперек Лугу од Дніпра до Балабиної або Кушугумівки ще у вісімдесятих роках було зовсім неможливо—хоч і недалеко; тепер же у Розумівці у літню пору є через Дніпр перевіз і од того перевозу упорядковано шлях на Балабине, хоч у повідь його й заливає. Ліси у сій частині Лугу збереглися трохи краще, ніж у самій горішній. Східний край сії частини плавні нижчий за західного і довше буває вкритий весняною водою.

Хоч і трудно майже до осени переходити через всі горішні плавні пішки, та зате дуже легко проїздити через них човном. Коли кому-небудь треба переїхати з Розумівки у Балабине або Кушугумівку, то замість того, щоб їхати Дніпром до Олександрівську, а звідтіля по залізниці до ст. Кушугум і зробити більше 20 верств, можна з Дніпра проїхати туди ж човном річками: Бандурою, Домахою й Мирошником всього три-чотирі верстви. Можливо проплити й упродовж всього горішнього кутка Великого Лугу, бо всі зазначені річки одна з одною сполучені. Для сього треба вїхати з Дніпра у р. Закутну, а

доїхавши до Закутного Лиману, повернути у Кушугум та, пропливши до р. Бандури, повернути у Домаху, а з Домахи у Мирошника; останньою ж річкою, або виїхати знову в Дніпр або в село Кушугумівку.

З озер в сьому закутку Великого Лугу треба зазначити Оріхове, що лежить трохи вище села Балабина. Зветься воно так через те, що у ньому багато росте водяних оріхів. На вигляд ті оріхи схожі на бараболю, тільки з корінцями, мов у цибулі. Істи їх можна печені й варені. Озер з назвою Оріхове у Великому Лузі дуже багато, і оріхи ростуть по них ще й у наші часи. Останні озера горішнього кутка (а їх чимало) звуться здебільшого по прізвищах тих запорожців, що осіли побіля них на грядях ¹⁾ після зруйнування Січі, наприклад: Тригубівське, Цимбалове, Сухинине, Тарасівське, Бережнівське, Кононове й інші.

Коли запорожці, що до зруйнування Січі сиділи зімовниками понавколо Великого Лугу по балках та байраках, довідались після зруйнування Січі, що ґрунти їхні помежовані вже на панів і що діти їхні будуть кріпаками, вони покидали свої хати й перейшли у Великий Луг, маючи надію, що там пани їх не знайдуть, але пани знайшли їх і там, а позаяк запорожці нізачо не хотіли визнавати себе кріпаками, то пани погодились здебільшого на тому, що віддали сухі гряди Великого Лугу, по котрих запорожці вже побудували собі хати,—ім у оренду за невеликі гроші, і старі діди доживали там віку, рибачучи та викохуючи

¹⁾ Сухі місця.

бжіл, По прізвищах тих дідів околишні селяне й почали звати річки, озера й гряди або урочища. Проте збереглися ще по Великому Лугу і стародавні назви, напр., річка Кушугум, озеро Лукновате ¹⁾, річка Домаха й інші.

За Кушугумівкою Великий Луг починає поширяться і проти устя з лівого боку річки Янчокрак досягає найбільшої широкости—20 верств. У горішньому кутку поширеної частини Великого Лугу треба спинити увагу на цій купі озер, що звуться Лебедовими. Всіх Лебедових озер п'ять. Найбільше з них тягнеться на півтори верстви. Лежать вони верств на п'ять од Кушугумівки між річками Бистриком та Кушугумом, оточені великою вохкою низиною, вкритою несходимими очеретами, поміж озерами ж росте рясна діброва. Це дуже характерний закуток Великого Лугу, що був колись притулком довгошиїх лебедів. Тепер про лебедів у Великому Лузі вже й не згадують, і по Лебедовим озерам плавають тільки дикі качки та чайки-риболови.

Не на багато нижче Лебедових озер лежать два озера, що звуться Кривими. Перше з них уявляє з себе неначе затоку Дніпра, одбившись од котрого версти за дві вище крутоярського острову йде у товщу плавні кількома колінами на три з половиною верстви. Уширь це озеро має всього од кількох десятків до півтораєста сажнів. Друге Криве озеро лежить на дві верстви нижче першого і сполучається з ним маленькою протокою. Воно дуже вугласте і лежить неначе чотирі пальці руки, у верству довжини вся-

¹⁾ Себ то, що поросло лукном (куширем та іншою водяною рослиною).

Великий Луг у повідь.

кий палець, і всього обсягає не менше, як півтори квадратних верств.

Вище першого Кривого озера, між Дніпром та річкою Бистрик, проти маєтку пана Миклашевського лежить урочище Печище, помилково зазначене на трьохверстній карті генерального штабу «Кичищем». Од Дніпра воно захищене добрим лісом, з боку ж Бистрика відкрите. Це досить висока гряда, на котрій є ознаки хат і перебування людей. Можливо, що тут були запорожські рибальські заводи. Старі рибалки говорять, що «тут було запорожське кишло», себ то, постійне зборище, але не січ, бо руїни всіх січей нащадки запорожців звать городищами.

Недалеко од Лебедових озер, як чув д. Я. П. Новицький од дідів Стогнія у Краснокутівці та Чорновола у Кучугумівці, на двох височенних, гиллястих дубах запорожці робили башти, а на тих баштах, як треба було скликати козаків, запалювали вогонь¹⁾.

«Баштові дуби», казав дід Чорновола, «були біля озера Лебедового, а потім далі верстов на шість—на Великій гряді, що від межі пана Попова, біля Кучугур. На цих дубах, кажуть, запорожці становили якісь високі башти, а на них викидали вогонь, щоб скликать козаків ночної доби. Біля дубів, кажуть, жила ціла бурса козаків. Оце як прийде звістка яка від кошового або повертаються козаки з роз'їзду, то й скликають товариство, щоб розказать, що бачили й чули. Побіля дубів, кажуть, лежав битий шлях через увесь Великий Луг. Там, де слобода

¹⁾ Очевидячки, се були запорожські „хвигури“.

Янчокрак, через Кіниську був татарський міст, одбитий козаками».

Це оповідання ясно доведе нам, як Великий Луг—ця укрита лісом од степу низина—мала з ним зязок, а через степ і з Січчю. Тим зязком було світове гасло. З нього ж бачимо, що Великий Луг, котрий річкою Кіниською межувався з татарськими землями, запорожці не лишали без оборони, а держали у ньому «цілі бурси», себ то, виділи свого війська (залоги).

Що до битого шляху упродовж всього Великого Лугу, то, певно, по ньому іздили тільки під зімню пору, коли річки вкривалися кригою. Літом же навряд чи те було можливо, та й потреби у такому шляхові не могло бути, бо з півночі й з півдня Великого Лугу текли глибокі річки Дніпр та Кіниська, возити по котрим вагу було далеко зручніше, ніж на возах по пущах плавень. Але про цей шлях посвідчують два оповідача, допитані д. Новицьким, та й мені самому доводилося про нього чути. Дід Стогній дуже докладно казав: «од тих (баштових) дубів шлях, кажуть, ішов плавнею скрізь до Кучугур і далі—де тільки жило запорожське військо, аж до Микитиноного перевозу». Він пояснює навіть, коли счез той шлях: «як зруйнували Запорожжя—дуби ще довго стояли, а шлях заріс травою й лісом».

Нижче Кривого озера, по-над Дніпром, проти Лисої Гори, аж до річки Лопушки, що нижче села Біленького, на 12 верств протягся добрий ліс, прерізаний упоперек річками Здурмівка, Музурман та Клокушка. Всі ці річки дуже дрібні і під суху осінь по ним проїздити не скрізь можна.

Опріч річок є тут де-кільки довгих заток з Дніпра і чимало озер, з котрих найбільше—Розсоховате, що взяло під себе найменше—квадратову верству.

На зазначеній великій площі плавні є такі видатні урочища:

Над річкою Лопушкою за п'ять верств од Дніпра й острову Тарабоша є стародавнє городище. Те городище має навкруги 760 кроків, але по всьому знать, що багато з того городища змито Дніпром і що колись воно було далеко більшим. Стоїть воно серед дикої пуци, оточене з усіх боків низиною, вкритою вербами, шелюгами, очеретами, озерами та болотами, а проте бугор під самим городищем з глини. Це упевняє мене у тому, що бугор, на якому помітні стародавні окопи, був колись частиною правого берега Дніпра і одмитий од нього водою Дніпра так само, як одмите од нього старе Городище проти слободи Капулівки (Баторієва Січ). Зважаючи на те, що це знайдене д. Я. П. Новицьким городище найліпше укрите од берегів, треба покладати, що на ньому була найдавніша запорожська Січ у ті часі, коли Запорозьке Військо не мало сили змагатись з татарами і мусило ховатись од них, як, наприклад, ховалося року 1557.

Цікаве оповідання про це городище записав д. Я. П. Новицький у селі Біленькому од діда Пазюка року 1887.

«В плавнях Попова єсть городище, котре ми звемо Великим, а на п'ять верст далі, в плавнях Бродського, «Мале». На обох городищах жили колись турки, а потім запорожці, бо й досі в землі находять багато людських голів та кістяків. До великої води в сорок п'ятому році

(1845) Велике Городище було довге й широке, а тепер його й четвертої частини немає—знесло водою. Що-году, як прибуває весною вода, воно стоїть, мов острів. Тут люди знаходили черепки з посуду, маленькі горщики, а год двадцять назад чоловік викопав невеличку мідну вазу. Викопав та й продав шинкареві. Находили тут і гроші срібні, тоненькі та довгі. За старих років найшов і я раз шагів зо три мідних, а між ними один з хрестом посередині ¹⁾».

«В тридцятих роках (1830) коло «Великого Городища» і в плавнях Матлаша жило багато панських утікачів. Тоді люде тікали од лютих панів, а найбільше од лютих прикащиків, котрі знущались над ними. Тікали по одному, тікали й сімействами. Тут були лози, очерета й терни несходимі, а в тих пущах були їхні куріні й землянки. Утікачі і всяка бурлачня жили тут літо й зіму. Як випаде, було, холодна зіма, то баби з дітьми, було, і просяться до людей у слободу (Біленьку), а мужики так і пропадали на дворі. Розведуть було огонь, та й гріються день і ніч. Тут утікачі жили, тут діти родились і женились. В слободу не показувались—боялись. Був у них і свій піп з утікачів. Було як жене инчий сина або дає заміж дочку, то й кличуть того попа. Він обведе молодих кругом дуба тричи, проспівав «отче-наш»—от і все вінчання!..

От як жила воля у Великому Лузі пів-віку після зруйнування Січі!

Оглядаючи Великий Луг року 1916, я не зміг побувати на лугових городищах, але бачився з одним давнім

¹⁾ Гроші часів польського короля Жигмонта III.

знайомим орендатором пана Миклашевського, Коробцевим, що живе у селі Біленькому. На моє запитання про городища, він мені розповів: «я часто ходю на полювання побіля річок Лопушки та Змійки. Місцевість там дуже дика. Знаю обое давні городища—на них збігаються зайці та лисиці під час повіді. Велике Городище од р. Лопушки пів-верстви на схід, а «Мале» між Змійкою та Лопушкою за п'ять верств од першого». Таким чином обидва стародавні городища ще існують і їх можливо бачити й у наші часи.

На площі Великого Лугу, що між Дніпром, Кривим озером, Лопушкою та річкою Кушугумом, що вийшла нижче Лебедових озер з Кушугума, доживало вік чимало запорожців. Дід Джигирь у розмові з Я. П. Новицьким так характеризував їх:

«Як почали ділити землю панам та під слободи, то перше порізали степи на правому боці Дніпра, а потім і на лівому. На правому боці, під Лисою горою, жили запорожці—Джерелівський, Кавунник і Посунько. Добре було їм там жити, а як почули, що степ став панський, —взяли й перебрались у Великий Луг. Тут вони й віку дожили. Де-які запорожці жили більше ста год на світі і були між ними великі характерники. Джерелівський сам кував рушниці і вмів заговорювати їх. Великий стрілець він був і не боявся ні тучи ні грому: йому дикий жеребець вухо одкусив, і як би не зліз на дерево, то й носа не було б! Капканами ловив всякого звіря; а то раз як налізло десятків півтора вовків в капкани,—взяли й зтягли їх в Дніпро».

«Джерелівський завжди охоче давав притулок всім запорожцям, що після зруйнування Січі не пішли на Дунай і лишилися без притулку. Прийдуть до нього та й просяться: «Пусти, діду, спочить!» — Спочивайте, добрі люде!—Годує їх день, годує два, годує й більше, а вони все спочивають. Було, пошле хлопця: «Біжи, хлопку, подивись, що бурлаки роблять!» Вернеться хлопець, дід і пита «А що?» — Воші б'ють!—«Ну ще, каже, будуть жить». Через день, другий оп'ять посилає: «А що тепер роблять?» —Латаються! —«Ну, тепер, каже, скоро підуть». Так на його мову й виходило: облатаються, подякують та й ідуть з Богом».

«Жили ще запорожці Канцибери; їх було три брати. Силачі були великі. Один з них жив з сімейством, мав велику хату, а біля його кишла було й запорожське кладовище. Тепер того кишла й кладовища не зосталось і сліду,—звив Дніпро. Грошовиті люде були Канцибери... Було, йдуть у шинок (в село Біленьке), а за ними народ так і хиле. Викотять бочку горілки—давай гулять... Нагуляються, наспіваються до схочу, заплатять шинкареві і гайда до дому. Жонатий Канцибера був великий галдовник¹⁾—загалдував свої гроші і їх ніхто не візьме».

Другий оповідач—дід Орел про урочище Канциберівщина і озеро Канциберівське говорив так²⁾:

«Там жив характерник Канцибера, а тепер людей лякають чорти. Колись там така пуца була, така росла

¹⁾ Чарівник, характерник.

²⁾ Я. П. Новицький „Запорожье“, стор. 28.

полома (висока трава), що й не просунешся. Там, кажуть, колись кричало, реготало і вило на всю плавню».

По східному боці Великого Лугу, починаючи од Лебедових озер і до устя річки Лопушки, що впала у Кінську, проти села Маячки, розкинуто безліч озер, а з них найбільші, починаючи згори: Царьград, Глибоке, Довге, Криве³⁾, Розкопанка, Глухе, Осикове, Білоцерковне, Орлове, Річище, Прошеск, Тихе, Волове, знову Криве та Бабіне, прозване так через те, що на ньому найбільше збиралося баб (пеліканів). Опріч озер, по-над Кінською йшли лимани: Холодний, Дурний, Буроватий, Скелюватий, Крутоватий і інші.

Багато ще й зараз по цих озерах та лиманах риби та дикої птиці, але найбільше цікавого уявляє з себе у сій частині Великого Лугу урочище «Кучугури». Простяглося воно серед плавні високим, піскуватим кряжем, почавшись проти залізнодорожної станції Попової на північ, на вісім верст, до озера Довгого і навіть далі за нього.

На сьому місці неодмінно існував колись великий город, бо ще за часів Нової Січі поміж кучугурами чимало було мармурових стін та підмурків, а цегли, то скільки хочеш. Про се збереглися навіть документи в архівах останньої Січі. Під час будування Олександрівської кріпости, російський генерал хотів брати з Кучугур цеглу й мармур, але кіш запорожський рішучо проти того запротестував; не дозволив брати мармур і написав генералові, що Військо Запорозьке давно знає про руїни

³⁾ Це вже третє з назвою Криве.

у Великому Лузі давнього городу і має думку, як тільки скінчиться тогочасна війна (роки 1769—1774), збудувати з мармуру та іншого матеріалу, що є на руїнах городу, нову та велику церкву у Січі.

Ця оборона запорожцями своїх прав на Великий Луг була зарахована Військові, як змагання з царською владою, і не була йому подарована.

До наших часів руїни давнього городу почасти вже використувані поміщиками на будування своїх економій, почасти ж позасипувані пісками. Ніхто досі докладно не досліджував Кучугур, і через те досі невідомо, якому народові той город належав. Народні перекази пристосовують його до турків, на мою ж думку, запорожці на початку XVI віку не могли застати у Великому Лузі такого великого турецького городу, а коли б і застали, то не змогли б одвоювати його, а через те руїни городу на Кучугурах треба мати за зруйнований татарами генуезський город, як і на Білозерці.

Дід Джерелівський подав Я. П. Новицькому про це урочище такі відомости:

«У Великому Лузі насупроти слободи Василівки єсть Кучугури, а поміж ними глибокі ями ¹⁾. Ці кучугури такі високі та круті, що не всякий на них і зійде; а ями глибокі й заросли березою ²⁾, кущами та хмелем, що не видно й дна. Страшно там: звір живе всякий і виховуються злодії та душогуби. Як жили запорожці у Вели-

¹⁾ Певно, там повикопувані підмурки давніх будинків.

²⁾ Колючі кущі з червоними ягідками.

кому Лузі, то тут було їх кишло³⁾). В цьому місці ніяка б сила не звоювала війська. Кучугури єсть і ближче— біля слободи Підстепної, де кінчаються плавні пана Попова і починаються Канкринські. І тут невилазні урочища, і тут жили запорожці. Біля цих кучугур, на Канкринській землі, був якийсь турецький город, бо багато знайдено цегли й каменя з фундамента. Цегла міцна, як камінь. Щоб не затопляла весняна вода, турки насипали високі могили по плавнях і становили по них цеглові дворці. Срібні гроші, мов риб'яча луска, і невеличкі мідні люде находять і тепер. Ще недавно в цих могилах люде викопували чавунні турецькі казани і якісь мідні труби. Казани й тепер єсть у підстепнянських людей. Вони широкі і мілкі, так що з кожного можна нагодувати чоловіка десять-п'ятнадцять.

Чому ж це, де помітні руїни стародавніх городів, там тепер обов'язково піскуваті кучугури? Для мене це цілком зрозуміло: мешканці городів вирубали понавколо городу ліс на будову й на дрова, а позаяк ґрунт по всьому Великому Лугу піскуватий, то вітри з часом і наганяли піски на городи.

Найлегше під'їхати до Кучугур од залізнодорожної станції Попової човном, Кінзьською, а далі річкою Кривою. Я був на Кучугурах року 1882 і можу ствердити слова діда Джерелівського: «сумно на Кучугурах і страшно» —я не зміг примусити себе, щоб зайти у Кучугури глибше, як сажнів сто; вони ж уперек мають більше двох верств.

³⁾ Осередок, житло.

Коли спуститися з кучугури у яму, кругогляд так зменшується, що видно тільки небо та перед очима куші, коли ж піднімешся на кучугуру, то бачиш навкруги безкраї ряди таких самих кучугур, на котрих ноги грузнуть у пісках, а одежа дереться об куші. По цих Кучугурах ще довго матимуть притулок вовки й лисиці.

На схід од річки Лопушки і до Верхнетарасівського перевозу, вздовж Дніпра, тягнеться добрий ліс. Од перевозу, упоперек всього Великого Лугу, що звузився тут до 12 верст, ідуть двоє шляхів: один до Струківського хутору та села Балки, а другий до села Благовіщенського, що на Кінській. Обома шляхами пройти дуже цікаво, бо вони обминають чимало озер та переходять багато річок. Проте доброго лісу по-над шляхами вже мало.

З річок та озер, що розляглися на площі, обмеженій на півночі Дніпром, на сході річкою Лопушкою, на півдні Кінською і на заході зазначеними шляхами, найвидатніші: річка Митрик, що тече з Дніпра у озеро Піскувате, приймаючи в себе і викидаючи з себе безліч протоків; р. Змійка, що вибігла з Дніпра, справді, неначе гадючка, плутається по плавні, переходячи поуз де-кільки озер і, врешті, серед плавні, падає в лиман Семеновий. Далі Змійка й Митрик, переплутавшись протоками і взявши назву Плетенихи, добігають до Кінської. Ближче до Кінської ще єсть річки: Закопаїчка, Кривий Бакай, Санчина та Масюкова.

З озер тут найбільші: Копилове, Плоське, Оріхове (друге), Кушировате, Близнеці, Карасевате, Піскувате,

Лиман Семенів, Лиман Гнилий, Довгеньке, Клинувате, Котове, Попове та Затони: нижній і верхній.

Окрім цих великих озер, по всій плавні розкидано кілька сот дрібніших, здебільшого сполучених з річками протоками. Ся частина плавні найбільше вохка, найдужче порізана протоками і у ній найлегше зблудитись. По сій плавні теж чимало запорожців доживало свого віку і од сучасних рибалок можливо ще почути чимало про них оповідань.

Далі на схід од Верхнетарасівського шляху та річки Плетенихи, Великий Луг хутко звужується і перекидається на правий бік Дніпра; на лівому ж боці з Дніпра у Кінську пробігає ще тільки одна річка Прогной, озер же хоч багато, та вони не сполучені поміж себе протоками, і через те оглядати сю частину плавні трудно.

Самий західний куток лівобережної частини Великого Лугу є одним з найчарівніших міст. Річка Кінська, що розбилася тут на кілька потоків, порізала його на п'ять островів, вкритих добрим та величним лісом. На найбільшому з островів лежать двоє великих озер: Загинайко та Царьград, а нижче, біля самого Дніпра, одрізані од плавні Річищем, лежать троє островів Томаківських з рибальськими заводами.

Кінчається ся частина Великого Лугу урочищем Паліївщина. По народнім переказах тут жив один з видатніших представників козацтва, Семен Палій. Звідсіля він по заклику польського короля Яна Собеського у році 1681 вийшов на Україну і почав на Фастовщині поновляти винищене під час Великої Руїни козацтво. Міцно осівши

у Фастові, Палій все своє життя зброєю обстоював за права козацтва і взагалі українського народу. Все життя його повне величезного трагізму, і у пам'яті народу він лишився й досі, як певний лицарь і народній оборонець. Урочище Паліївщина і недалеко од неї урочище Сірківка ¹⁾—дорогі пам'ятки про двох великих представників Запорозжя. Гарно й захистно у Паліївщині, і рибалки показують навіть скелю, де любив сидіти Палій.

Про ту частину Великого Лугу, що перекинулася на правий бік Дніпра, я майже все розказав в оповіданні про правий берег Великого Лугу і до того можу додати дуже небагато. Найширший цей куток Великого Лугу проти Томаківського Городища (біля 8 верст), а найвужчий ($2\frac{1}{2}$ верстви) саме проти Сірківки. З озер, починаючи з сходу, найбільші тут: Кругле, Головате, Лопуховате, Савка, Оріхове, Рогозовате, Піскувате та цілі десятки лиманів у бік Никиполя. Річки всього цього кутка: Бугай, Тарас, Джуган, Ревун, Річище та Цимбал далеко ширші і бистріші, ніж річки південної частини Великого Лугу.

Тут же в середині Лугу найкраще збереглися ліси. Саме проти Паліївщини лежить по-над Дніпром урочище, що зветься Велика Пуща. Такого лісу, як був у пущі ще року 1883, не одшукати було по всьому Великому Лугу. Величезні, у чотирі обхвати, дуби з розлогим гиллям, що могло б захистити од дощу цілий курінь запорозжів, височенні, у 15 сажнів, осоки, лопасті клени, стрункі ясени, здається, шикували один перед одним, вихваляю-

¹⁾ Чотирі верстви через Дніпр.

чись, хто темніше захищає землю од проміння сонця, а груші, кислиці та шовковиці сперечилися про те, хто рясніше закидає землю своїми ягодами. Тяглася Велика Пуца од устя Кінзької п'ять верств на схід, до протоки Куми, та стільки ж на захід, переходячи за устя Перевал; упоперек же вона мала од півтори до чотирьох верст.

Року 1916, пливучи упродовж Великої Пуці пароплавом, я вже не бачив ні дубів ні иншого твердого дерева, але взагалі ліс по Великій Пуці був високий і майже найкращий у всьому Великому Лузі. Невеликий шматок сієї пуці, проти Томаківських островів та устя Річища, одрізано найкрасивішою, здається, на всьому Дніпрі протокою, що зветься Дніприщем.

IV. Луг Базавлуг.

За Микитиним Рогом, або Никиполем, починається Базавлуг. Дніпр викидає тут з себе чимало води у праву руку річкю Лапинкою, а сам, звужений, пробігши три верстви до Кам'яного Затону, починає виробляти великі коліна і все дужче нахилитись на південь. За Кам'яним Затonom з Дніпра у ліву руку знову вибігає Кінзька і, прямуючи на південь, зразу поширяє долину Дніпра між Лапинкою й Кінзькою до 15 верств.

Року 1916 я знайшов тут, що річку Кінзьку перегачено кам'яною греблею, щоб вдержати більше води в

Дніпрі, та вона не хоче коритись інженерам і, обминаючи греблю, іде таки у свою давню течію.

Весь час поки пароход іде до річки Павлюка, що одбивається од Дніпра через 12 верств нижче Никиполя, з нього час від часу видно високий правий берег Дніпра з Никиполем, селом Лапинкою й іншими, нижче ж Павлюка, де Дніпр круто повертає на південь, з-поміж високих осокорів почина визирати лівий берег з горами Мамай Сурки. Перед р. Павлюком Дніпр розбитий на дві великі протоки, а між ними лежить великий острів Братан, проти ж початку Павлюка лежить острів Сулима з руїнами стародавнього городища. Таким чином у сьому кутку Великого Лугу сполучені ймення двох нещасливих українських гетьманів Сулими й Павлюка, що у роках 1635 та 1637 піднімали з запорожцями повстання проти польської влади і обоє загинули у Варшаві од рук катів. Руїни на острові Сулимі зовсім ще недосліджані—невідомо навіть, до якої епохи вони належать.

На південь та схід од острову Сулими, між Дніпром та Кінської, лежить чимала площа Великого Лугу. Річка Кінська, обминувши піски Кам'яного Затону та Білозерський лиман, підходе до великого села Знам'янки, про котру було вже говорено раніше, і, пробігши по-під горами Мамай Сурки, повертає на захід, а через 20 верств після виходу з Дніпра, біля урочища Карай Дубина, знову сполучається з Дніпром. Весь куток, що лишився між Дніпром та Кінською, 20 верств упродовж та до 8 уперек, не зважаючи на сусідство колись татарських городів, що були у Кам'яному Затоні та за Білозерським

лиманом, з давніх часів належав запорожцям, як і всі останні площі Великого Лугу. Північна частина цього кутка майже зрештою звичина: ліси вирубані, тепер зводять шелюги та очерета, і недовго сподіватись того часу, коли плавні по річках Мельничисі та Лебедищі обернуться на такі ж піскуваті кучугури, які розляглися на місці Кам'яного Затону.

Середня частина цієї площі до річок Сириці й Чайки збереглася трохи краще. Вона вкрита ще лісом і великим числом озер та затоків од річки Кінської. Тут є кілька озер з назвою Закутних, озеро Піскувате, Глибоке, Хрящувате, Лозовате, Кваша, Бідне й чимало інших. Продратись тут упоперек плавні поміж тими озерами ніяк неможливо—вся площа поміж ними заросла очеретами та лозою.

У цей озерний куток з Дніпра увійшла річка Лебедиха і, одрізавши острів верстви у три завдовжки та дві завширшки, знову впала в Дніпр. Цей острів, зазначений на трьохверстній карті урочищем Степаково, за часів Запорожжя звався од річки Лебедихою. З історії він відомий тим, що коли року 1679 велике турецьке й татарське військо, погрожуючи Січі, наблизилось аж до річки Базавлук, то славний кошовий запорожський Сірко, виступивши з запорожським товариством назустріч ворогам і не маючи певної надії здолати турків, перевіз на сей острів з Чортомлика січову канцелярію з усіма січовими скарбами й церквою. Але коли турки, побачивши на сім боці Базавлуку храбре запорожське військо, не насміли

на нього напасти, кіш запорожський знову покинув Лебедиху і вернувся до Чортомлицької Січі.

Крайній між річкою Лебедихою та Кіньською закуток плавні ввесь порізаний озерами протоками й затоками. Між озерами тут є одно з назвою Лебедове. Треба гадати, що ця місцевість, як і згадана нами раніше місцевість у Великому Лузі, була найбільше укохана лебедями. Протоки й затоки порізали сю місцевість на чимало островів, котрі з давних давен уславилися добрими пасовиськами для коней. З тих островів найбільш видатні Хмельницький та Кіньський, за котрі часто були у запорожців змагання з татарами.

Про цю місцевість д. Я. П. Новицький записав цікаве оповідання, з котрого подаємо уривки, що добре обмальовують відносини запорожців і татар:

«Як гетьманував над казаками Хмельницький, то вище урочища Карай Дубини, з правого берега Кіньської, була і його плавня. Біля Карай Дубини був перевіз, були й броди козацькі, де з турецького берега перегоняли коней цілими табунами. В Хмельницькій плавні паслась, кажуть, така сила коней, що ніхто ім і щоту не знав. Сюди їх гнали пасти і з Туреччини. Як під добру ласку, то козакки не брали за се грошей з татар та ногайців, бо й самі пасли коней на їх суміжній землі».

«В Таврії, біля урочища Мамай Сурки, жив турецький (татарський) хан Мамай. Дуже лютий був собака, і таке жкляте було і його військо. Було, спуску не дає ні запорожцям ні чумакам: де пійма, там ім і амінь. А у Січі був кошовим Сірко. Давай Мамай загравати з Сірком...

Раз піймав запорожця, зняв з голови волосся з шкурою та й пустив, „Иди, каже, до свого Сірка, та скажи, що я йому хвоста увірву“. Кошовий Сірко, як почув се, так і скипів... Сів на коня та як свиснув, як свиснув! Збіглись запорожці. „А нуте, каже, хлопці, сідлайте коней та махнем до Мамаю в гости“. Посіддали козаки коней і подались. Мамай зібрав військо і вискочив назустріч. Сірко до нього: Ну, каже, попробуем, хто кому хвоста увірве!..— і давай колошматить... Побили Мамаю, побили його військо, забрали добро і були такі...“

Нижче Лебедихи, в урочищі Карай Дубина, Дніпр підійшов до самих гір лівого берегу і знову вбрав у себе Кінську. Краєвид на село й гори Карай Дубини краший, здається, над усі краєвиди Базавлугу, а проти села Карай-Дубини на правому березі Дніпра, в урочищі Петровщина, додає краєвиду краси, хоч і молодий, але рясний ліс.

Через дві верстви Кінська знову випручалася з обіймів Дніпра, але зовсім не на довго, бо, одмежувавши з лівої руки острів Погряничний, вона знову впала в Дніпр. Нижче Погряничного, під горою лівого берега, притулилося село Ушкалка, а нижче неї, теж над Дніпром—Бабіне. Звідціля Дніпр повертає на захід і кількома колінами наближається до південного краю лиману Великі Води, сполучившись на дві верстви нижче нього з устям Базавлука.

Ліс на нижньому кінці Базавлугу дуже понищено і на місці колишніх пущів та несходимих нетрів тепер хлібороби любісенько викохують капусту, і якось дивно бачи-

ти поміж очеретами й осокою грядки огородини і тут же між капустою довгоногоу чаплю, що, стоячи на одній нозі, неначе сумує за минулим привіллям цих міст.

Щоб не сплутатись у середині Базавлугу, треба знову повернутись у Никипіль і почати огляд його, йдучи правим берегом, як ми вже пройшли лівим.

Річка Лапинка, одбившись од Дніпра зараз за Никиподем, йде на захід, навертаючи трохи до півночі. По-над нею степом тягнеться високий кряж, рясно засіяний могилами. За часів Запорозжя, берегами Лапинки скрізь рясно стояли по лощинках запорожські зімовники. Місцевість ця була завжди забезпечена од татарських наскоків, і через те тут були найзаможніші запорожські сидні. Тепер по-над сією річкою на 12 верств щільно протяглися великі села Лапинка, Сулицьке-Лиманське й інші, що щільно сполучилися з Никиполем.

По кряжі над сими селами йдуть двоє шляхів: один стародавній, що ще за часів Запорозжської влади йшов з Чортомлицької та Покровської Січі на Микитин Ріг та у Крим, другий—залізнодорожний, Катерининської залізниці. З старого шляху видно, як на долоні, майже весь Базавлуг з його лісами, річками й озерами, з залізниці ж, на жаль, нічого того не видно, бо вона йде по північній стороні кряжа. З нього видно тільки розлогі степи і, сидячи в поїзді, трудно навіть уявити собі, що всього в трьох верствах од вас лежить така Божа краса, як Базавлуг.

Пробігши під горою всього півтори верстви, р. Лапинка відкинула од себе річку Шарай, що побігла упро-

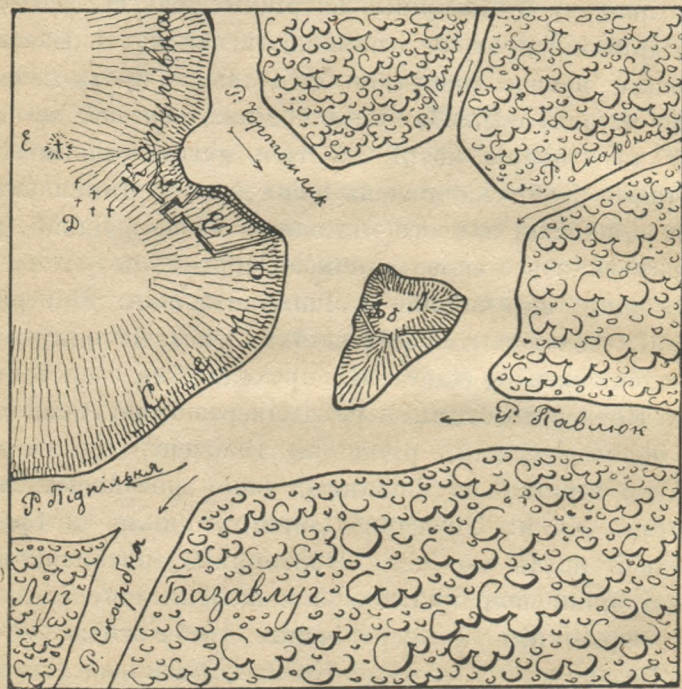
довж Дніпра і впала в нього проти острову Братана. Через п'ять верств нижче Шарая Лапинка випускає з себе цілу низку дрібних потоків та річок: Велику Скажену, Малу Скажену й Бистрик. Ті річки поділяються скоро на ще дрібніші потоки і вкривають сей куток Базавлугу потоками неначе павутинням. Нарешті проти села Неплюєво останні води Лапинки поділяються на дві річки Бакай та Коканю, котрі, оббігши дугою кілька верств, повертають круто на південь і впадають у лиман Сулицький, а вийшовши з нього під одною назвою Бакай, йдуть на сполучення з степовою річкою Чортомлик.

Останні, що вийшли з Лапинки річки: Бистрик та Скажені, зазнають на своїх шляхах чимало одмін: Бистрик, одбившись од Лапинки, проходить біля озер Коровчиного та Кочковатого, далі переходить через озеро «Свиняче море» і падає у Бакай, річки же Скажені, сполучившись через дві верстви од Лапинки, знову розбиваються вже на чотири річки: Ткачеву, Цаврину, Гнилу та Грузьку, котрі всі йдуть до устя Чортомлика, зробивши з цієї степової річки широкий, але й довгий лиман.

З озер, окрім уже перелічених, треба згадати у сьому кутку Базавлугу Піскувате, Кремсо, Василеве, Лиман Великий на урочищі Мурове і нарешті Рачне між річками Скарбною та Павлюком.

Перша з сих річок* вийшла з Дніпра проти острову Братана, а Павлюк нижче урочища Криве Коліно, проти острову Сулими. Обидві вони біжать до устя Чортомлика і, збігшись тут з Бакаєм та цілою павутиною дрібних, згаданих вище, річок, складають невеликий лиман, серед кот-

рого, проти Чортомлицького рогу й слободи Капулівки, лежить невеликий, але славний в історії Запорозжя острів

Місцевість, де були Січі Базавлущка й Чортомлицька ¹⁾.

Базавлущкий, що тепер зветься Городищем через те, що на ньому є руїни Запорозької Січі:

¹⁾ А. Базавлущка Січ. Б. Яма, де була січова церква. В. Чортомлицька Січ Г Ретраншемент. Д. Січове кладовище. Е. Могила Кошового Сірка.

Перші історичні відомости про Базавлуцький острів маємо од року 1594. У ту добу римський папа та німецький цісарь воювали з Туреччиною і, шукаючи собі спільників, послали послів до запорожців. Посланець цісаря Еріх Ласота, що лишив про свою подоріж певні записки, знайшов Запорожську Січ року 1594 на Базавлуцькому острові. Острів сей дуже змитий тепер водами Скарбною, Підпильною та Павлюка, вже й у ті часи був невеликий. Се можливо бачити з того, що коли Кіш запорожський скликав раду, щоб вислухати цісарського посланця і обміркувати його пропозиції, то запорожське товариство, через тісноту у Січі, мусило переїздити на берег, де на зеленому степу й відбулася рада.

Базавлуцька, або, як її історик Скальковський назвав, «Баторієва Січ», була першою офіціальною Січчю, бо вся організація Війська Запорожського разом з виборною старшиною була затвержена королем польським Степаном Баторієм року 1576 по проханню гетьмана Якова Богданка (Ружинського) саме тоді, коли Січ містилася на острові Базавлуцькому. Вона була свідком розцвіту й найбільшої слави Війська Запорожського. Звідсіля гетьман Сагайдачний року 1606 розпочав свої надзвичайні морські походи. З Базавлуцької Січі запорожці плавали через Чорне море, громили Варну, руйнували Сіноп та Трапезунт, палили околиці Царьграду, сплюндрували велику турецьку кріпость у Криму Кафу, визволяли що-року з турецької неволі десятки тисяч християн, кілька раз одверто нападали на великі турецькі фльоти і громили їх у край,

так що нагнали на турків такого жаху, що султанське військо доводилося загонити на кораблі батогами. Ввесь світ тоді знав про запорожців і мав їх за найславніших лицарів.

При Сагайдачному ж Базавлуцька Січ була зруйнована. Сталося се у осені року 1617, коли турецька фльота з Ибрагимом' пашою підстергла, що Сагайдачний з запорожцями поплив руйнувати Анатолійський берег, піднялася Дніпром угору до самої Січі і спалила церкву й куріні. Сагайдачний тоді став кошем на голові острову Хортиці.

Проте місцевість Базавлуцької Січі приваблювала до себе запорожців і, пробувши кілька років на Хортиці, вони перейшли ближче до Базавлуцької Січі на острів Томаківку, з Томаківки року 1638 на Микитин Ріг, а з Микитиною Рогу року 1652 знову таки повернулися на Базавлуг і стали кошем на розі, проти руїн Баторієвої Січі (сучасного городища).

Тут біля устя р. Чортомлика були од поля покопані глибокі рівчаки й насипані високі вали на 100 сажнів у продовж і з баштою біля воріт у 20 сажнів навкруги; з боку ж Чортомлика й Скарбної була зроблена стіна з двох високих тинів, забитих глиною. У тій стіні було зроблено 8 пролазів, щоб козакам ходити по воду, над пролазами були бойниці для пальби з рушниць. Окопи на старому Городищі теж було поновлено, і на ньому відбудована нова церква.

Чортомлицька Січ існувала до року 1709, себ то 57 літ. Перша доба її існування до 1680 року була уславлена полковником, а далі кошовим отаманом Іваном Сірком. Не було року, щоб запорожці не виходили з Січі на криваві й славні походи. Кільки раз у цю добу запорожці набігали на Крим, прокладали собі шлях через стіни Перекопу і руйнували весь Крим, заганяючи татарського хана за гори. Сірко стільки за сю добу пролив татарської

Татари тікають од Чортомлицької Січі.

крови, що орда вже не мала змоги відродитись та поновитись і незабаром дійшла до розпаду. Бачила Чортомлицька Січ у своїх окопах навіть турецьких яничарів, що разом з татарами потайно приходили помститись на запорожцях

за їхні напади, та Сірко зратував Січ і поміж курінями вигубив 13500 душ турецьких яничарів.

Але року 1680 Сірка не стало. Я вже згадував, що він помер на своїй пасіці у Сірківці, недалеко теперешнього села Голої Грушівки.

Коли Сірко помер, запорожці перевезли тіло свого славного кошового на прославлену ім Чортомлицьку Січ і

урочисто поховали на січовому кладовищі. Могила його з надгробком, поновленим після повороту Війська Запорозького з устя Дніпра, з Алешок на Базавлуг, стоїть і зараз трохи вище од руїн січових окопів серед слободи Капулівки на 20 верств нижче Никиполя.

Надгробок на могилі кошового Сірка у селі Капулівці.

З смертю Сірка почався занепад Запорозжя, і Чортомлицька Січ жила тільки попередньою своєю славою. Тільки іноді були ще вибухи стародавньої слави Запорозжя, але вони дуже скоро згасали.

Аж на початку XVIII віку на Запорозжі з'явився енергійний і освічений кошовий отаман Кость Гордієнко, що мріяв оживити й піднести запорозьку славу на давню високість і, змагаючись за стародавню волю й права Запорозького Війська, розпочав

оружну боротьбу з військом царя Петра I. Та сили були занадто нерівні. Російське військо під приводом полковника Яковліва та запорожського зрадника Гната Галагана весною 1709 року підступило до Січі. Гордієнко з Запорозьким Військом був під той час на Полтавщині і не зміг поспіти на поміч кільком стам запорожців, що лишилися на Січі, і вони, хоч і завзято під приводом наказного кошового Якіма Богуша обороняли свою «неньку», але врешті решт москалі добули спочатку Чортомлицьку Січ, а через два дні і старе Городище з скарбницею й церквою.

Розлютовані завзятим змаганням запорожців, Галаган та Яковлів не лишили в Січі камня на камені: куріні були попалені, з церкви винесли тільки іконостас, саму ж церкву теж спалили. Не лишили цілим навіть кладовища—на ньому побили всі надгробки й каплиці.

У наші часи Базавлуцький острів, або Городище, дуже змито водою. Невеликий у XVI віці, він тепер став вже зовсім малим, а з ознак січової будівлі на ньому лишилася тільки яма з шматками битої цегли од підмурків січової церкви та ледве помітні ознаки окопів. Од Чортомлицької Січі збереглися на березі, трохи вище Городища, січові окопи, позастроювані тепер хатами слободи Капулівки, а вище тих окопів у дворі селянина Мазая у пошані стоїть поновлена за часів Нової Січі могила кошового Івана Сірка.

Нижня половина Чортомлицької Січі змита річками, так що певного плану Січі неможливо собі уявити.

Руїни обох зазначених Січей у пізніші часи, коли Січ була на Підпільній, звалися одним йменням: «Стара Січ».

Руїни Старої Січі.

У селі Капулівці згадки про запорожців і найбільше про кошового Сірка дуже ще живі, і розказувати про нього буде охоче всякий селянин; тільки, на жаль, всі оповідання селян крутяться понавколо характерства Сірка. Ви обов'язково почувете, що Сірко вмів наводити на ворогів ману, так що вони запорожців не бачили, або бачили зовсім не там, де вони справді були; що його ні куля ні шабля не брала, що навіть після його смерті запорожці побивали ворогів, як що тільки була з ними Сіркова рука, і таке інше. Сі оповідання тільки доводять, що події й життя Сірка, повні рухливости й завзяття, могли бути,

на думку млявого теперешнього покоління, тільки наслідком чарів.

Коли вийти за село Капулівку на гору, або на старе запорожське кладовище, то можливо побачити один з найкрасивіших краєвидів на Базавлуг. Чортотлицький ріг вліз майже в середину плавні: скільки оком глянь на схід, захід і південь, простяглися зелені, просторі луги, помережані блискучими протоками Дніпра. Ті протоки то збираються до купи в озера й лимани, то знову розбігаються у різні боки, ховаючись за високими, кучерявими деревами. Тут на очах ваших притулок звіря, птиці й риби з йогоча рівним повітрям, з пахощами води й рослини—те, що ми звикли звати раєм; хоч зрозуміло, що в сьому запорожському раі є й неприємні за для людини подарунки, а саме: у місяці маі—мошкара, а у літо комарі.

У весняну повідь Бачавлуг з Чортотлицького рогу здається морем, по якому високі урочища стоять островами, і тільки на півдні, по-біля колишньої Мамай Сурки, бованіють степові могили.

Саме Городище Старої Січі, звідсіля, здається, потонає серед зеленої пущи та натовпу річок, що збіглися до нього. До року 1709 золотий хрест січової церкви звеселяв всю сю місцевість, тепер же острів дивиться пусткою і має досить сумний вигляд.

Місцевість по-над Великим Лугом відгравала велику роль не тільки у запорожців, але й у попередніх мешканців по-над—дніпрових степів. Вище по Чортотлицьку за 16 верств од старої Січі, біля Чортотлицьких хуторів, поміж степовими могилами є одна найбільша—Чортот-

лицька, що мала 9 сажнів заввишки та 165 сажнів навкруги. На версі тієї могили стояла колись велика кам'яна баба. Коли ту могилу року 1862 розрили під доглядом вчених, то виявилось, що під могилою був похований скифський царь, а поруч нього в окремій домовині цариця. Навкруг тих двох домовин були поховані всякі царські прислужники й коні з сідлами й зброєю. Хоч всі домовини були вже пограбовані у давні часи, а проте по них все ж таки було знайдено багато золотих, срібних і інших речей, що дали науці великі скарби і досвід про те, як жили народи, що заселяли у давні часи околиці Великого Лугу.

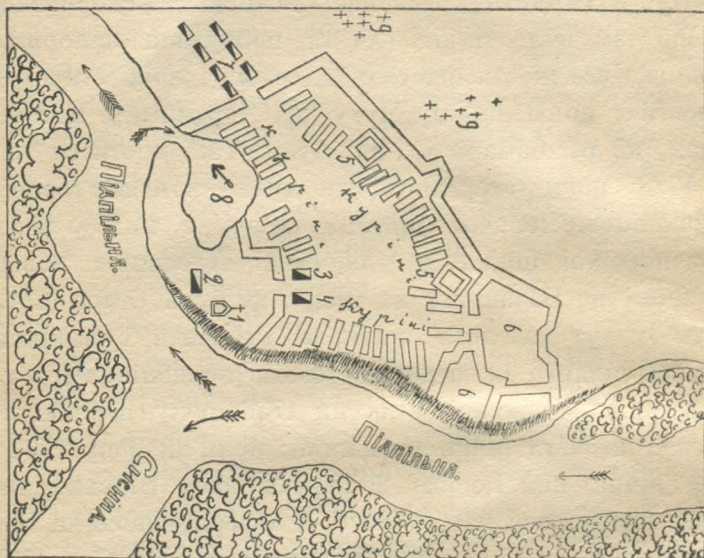
З усіх тих річок, що збіглися до Старої Січі, склалася річка Підпільна. Вона прямує на захід сонця до села Покровського, на місці котрого з року 1734 до року 1775 була остання на Дніпрі Запорожська Січ. Од слободи Капулівки до села Покровського шість верств. Тут залюбки можна дійти пішки навіть дівчині або жінці, бо весь час шлях дуже веселий: з лівої руки за річкою весь час тягнеться зелена плавня, з котрої досягають навіть співи птахів. Недалеко Покровського Підпільня робе глибоке коліно і на очах ваших виникає великий, як і на Чортомлицькій Січі, ріг, на котрому запорожці 41 рік сиділи своїм кошом. Сталося се так:

Коли Чортомлицька Січ була зруйнована, запорожці згуртувалися на усті річки Кам'янки біля Козацького річища Дніпра, коли ж російське військо і відсіля їх зігнало, то по умові з турецьким султаном вони перейшли на устя Дніпра, на урочище Алешки, і упорядкували собі

Січ біля річки Кіньської та Кардашівського лиману. Та сумно було запорожцям без свого «батька Великого Лугу». Не хотілося їм жити в Алешках на пісках, і скоро вийшло так, що там була тільки Січ та пробувала запорожська старшина, все ж товариство жило на своїх стародавніх вольностях: по Великому Лугу, на Хортиці, у Дніпрових порогах, по р. Самарі та на Бузі. Так протягся час до року 1728, поки татарський хан дуже скривдив запорожців, захопивши зрадою півтори тисячі з них у неволю. Тоді запорожці покинули в обурінні Алешки і повернулись знову на Базавлуг, на місце, де була Стара Січ. Та недовго їм тут довелося жити, бо й Росія й Туреччина не згодились лишити їх недалеко своїх кордонів. Через вимоги сусідів запорожці в осени 1730 року перейшли на який час на устя річки Кам'янки; коли ж року 1734 почалася війна між Росією й Туреччиною, Військо Запорозьке передалося на бік Росії і, повернувшись на Базавлуг, стало кошем біля річки Підпільної на розі в шістьох верстах од Старої Січі, де од названої річки одходе р. Сисина.

Іван Малашевич, що був тоді кошовим отаманом, скоро окопав січові будівлі глибокими окопами. Зараз за передніми окопами з боку степу у Січі було дві башти. Січові ворота були на захід і виводили на торгове передмістя Шамбаш. Униз од Шамбашу з річки Підпільної була затока, що звалася „Ківш“. Сюди приїздили з крамом турецькі й найбільше грецькі кораблі. Од Ковша і до Підпільної було зроблено другий ряд окопів, позад котрих стояли церква й паланка, себ то будинки старшини

й канцелярія. З східного боку Січі, скоро після збудуван-
ня її, російська влада насипала ретраншемент, у котрому

План Покровської Січі.

містилася російська залога. Поперед того ретраншементу,
окрім валів та ривчаків, були ще покопані вовчі ями.

Всі полічені окопи й вали збереглися й до наших ча-
сів, хоч значна частина їх забудована хатами й покопана
огородами.

На другому березі Підпільної теж були зроблені око-
пи, певно, на випадок скрутного становища Січі.

Року 1775, за часів кошового Калнишевського, цари-
ця Катерина II через змагання запорожців за свої старо-

давні права й вольности (землі) звеліла зруйнувати запорожську Січ, а саме Військо Запорозьке скасувати навіки. Зробити те вона доручила генералу Текелію. Маючи проти 10.000 запорожців біля 120.000 російського війська, Текелій оточив Запорозжя з усіх боків, захопив несподівано всі полкові паланки і серед ночі підступив до Січі.

Хоч запорожці й дуже пізно зрозуміли ворожі заміри текелієвого війська, а проте озброїлись і хотіли змагатись, і тільки січовий священик умовив їх скоритись волі цариці і не проливати братньої крові.

Врешті, після заколоту, старіші козаки та старшина видали Текелію свою зброю, молодь же, кількістю біля 5.000 козаків, переправилася за річку Підпільню, у Базавлуг, і, обравши там нову старшину, виплила річкою Сисиною в Дніпр, переплила Чорним морем на Дунай і з дозволу султана осіла кошом, спочатку на Дністровському лимані, а пізніше на Дунаї, де Запорозьке Військо і пробуло у майже незалежному становищі до 1828 року.

На місці зруйнованої Покровської Січі скоро стало село Покровське. У церкві того села збереглося досі чимало речей, що були колись у січовій церкві, а по околицях Січі та по окопах її ввесь час знаходили і досі знаходять чимало всяких запорожських речей: зброю, посуд чавунний та череп'яний, люльки, гроші та дьоготь у бочках; найбільше ж цінною находкою були тут дві запорожські чайки. Їх бачив у річці Скарбній Д. І. Яворницький. Одна з тих чайок була в 6 сажнів завдовжки,

друга ж трохи менша. Вони лишилися невитягненими з річки й досі.

Про запорожських кошових часів Нової Січі збереглося на місці названої Січі менше згадок, ніж про кошового Сірка, хоч останні кошові були майже на сто літ пізніше відомого славного рицаря. Наприклад, про останнього кошового Калнишевського, хоч люде ще й згадують, та не прославляють його, як Сірка, а тільки сумують про його долю, бо Текелій закував його у кайдани, і Калнишевський скінчив своє життя у тяжкому засланні в Соловецькому монастирі, на Білому (північному) морі.

За Покровським рогом Підпільня повертає на північ і, як раніше річка Лапинка, починає викидати з себе річки: Похилу, Шаршаву та Піскувату. Всі ті три річки йдуть на сполучення з степовою річкою Базавлук, од котрого, певно, взяв свою назву і Луг Базавлуг, у котрийся річка впала.

Річка Базавлук була на Запорозжжі одною з найбільше славних та укоханих запорожцями річок. У давні часи вона довго була межею між землями запорожськими та татарськими, і навіть у пізніші часи, коли межа перейшла на Кам'янку та Буг, все-таки до Базавлука татари часто проходили неначе по своїй землі.

За часів Олешківської та Нової Січі по Базавлуку було багато запорожських зімовників, а найбільше на розі балки Кам'янки та Базавлука, де тепер село Шолохово, та нижче, де тепер село Грушівка. Після скасування Січі всі землі по-над Чортомликом, Базавлуком, лиманом Великі Води і майже весь Базавлуг, кількістю біля двохсот

тисяч десятин землі, були подаровані царицею Катериною князю Вяземському. Од князя вони року 1802 перейшли до барона Штіглиця, а од останнього до великого князя Михайла Миколаєвича. Ці зміни власників дуже одмінили по сіх землях мешканців, і врешті од запорожців по околицях Базавлугу, понад кручами та байраками його, лишилися тільки кам'яні хрести над їхніми домовинами, та й тих з усяким днем меншає.

Од місця сполучення Базавлука з річкою Скарбною Колотівською межа Базавлугу йде протоком Базавлука Бакай до великого села Маріїнське, а далі до р. Бистрик і лиману Великі Води. Сей лиман, зібравши до себе річки з усього Базавлугу, покриває водою величезну площу у 15 квадратних верст. Упродовж лиман Великі Води має 11 верств, а уперек тільки дві верстви, на кінцях же ще вужчає.

Біля горішнього кінця лиману, під високою горою, вкритою великою кількістю могил, лежить село Нововоронцовка. З гори села та од могил, що над селом, на схід розлягається найчарівніший краєвид на Великі Води і взагалі на Базавлуг. На заході од Великих Вод до Базавлугу підходе з степу чимала балка Осокорівка, по котрій за пізніший вік Запорожжя було чимало запорожських зімовників. Краєвид на сю балку теж дуже гарний.

Що до товщи Базавлугу—то вона відбиває більшим простором і неначе веселіша, ніж товща Великого Лугу. Таке вражіння на мою думку робиться у мандрівника від того, що протоки Дніпра, котрі перерізують Базавлуг,

ширші, ніж протоки Великого Лугу. Так, наприклад, річки Лапинка, Павлюк, Скарбна, Підпільня, Сисина та Скарбна Колотівська—це зовсім великі річки і мають у попереk од 50 до 100 сажнів, та й, опріч них, по Лугу багато є річок, що мають завширшки од 20 до 50 сажнів, як Шарай, Мельниха, Лебедиха, Скажена, Дніприще, Шахова, Темна, Миколина і чимало інших.

Друга окромішність Базавлугу та, що тут хутчіш біжать річки, і через те зблудитись у Базавлуці трудніше, ніж у Великому Лузі—треба тільки пам'ятати, що всі річки течуть тут на захід, до лиману Великі Води. Таких річок, щоб текли й пропадали у озерах або болотах тут менше; майже зовсім нема й таких, щоб не знать було, куди вони течуть, як у Великому Лузі.

Рослини у Базавлуці однакові з рослинами Великого Лугу: ті самі дуби, явори, осокори, велетні верби, берест, ясен, клен, кислиця, груша, шовковиця, бузина, величезні площі лози, очеретів, оситнягу і велетенські, більше трьох аршинів завширки, трави.

Під час весняної повіді, серед Базавлугу, як і у Великому Лузі, лишаються де-які високі гряди, по котрих були запорожські кишля. З них найвидатніші такі.

Між річками Павлюком, Дніпром, Скарбною та Темною островом лежить урочище Васюрине. На Запорожжі, певно, був дуже уславлений козак Васюра, бо, опріч названого урочища, його йменням прозваний був один з запорожських курінів—Васюринський, і про Васюринського «коварлюгу» згадується у пісні про руйнування Січі.

Далі униз по-над Дніпром ідуть урочища: Петровщина, Марково та Степок. Останнє майже ніколи не заливається і вкрите чудовим лісом та гарною, майже степовою травою.

Друге урочище з тою ж назвою «Степок» лежить між річками «Шахова», що вийшла з Скарбної і біжить до Великих Вод, та Білобородчиною, що з тієї ж Скарбної впала у річку Темну. Близько од сього Степка, між річкою Тихінкою та Старим Ревуном, лежить невелике урочище Панидине, відоме тим, що після скасування Січі на ньому сидів і «плодив бжолу» запорожський дід «Усатий». Того «Усатого» знав весь Базавлуг через те, що в нього був один дуже довгий вус і що він кував коня підковами назад. На місці його кишла досі живуть люде і держать пасіку.

Як кажуть діди, по всіх грядях Базавлугу спокон віку жили запорожці,—рибачили тут і розводили бжіл. І як поділили Базавлуг на панів, то й після того ще запорожці довгий час жили тут вільно, а далі здебільшого почали платити панам аренду.

У селі Покровському, як каже шановний Д. І. Яворницький, люде переказують, що коли москалі оточили Січ, то запорожці закопали свої скарби у Базавлузі і, тікаючи на Дунай, лишили тут у плавні двох товаришів, щоб доглядати того скарбу. Довго ті запорожці так жили, сподіваючись, поки товариство повернеться, і вже зовсім постаріли, дожидаючи, а все не хотіли виявити, де саме закопаний той скарб. Як не мали вони вже сили самі собі їжу добувати, то приходили у Покровське з торбами,

випрошуючи собі харчів, та й знову ховалися у Лузі, не маючи навіть хати, а живучи по дуплах, та так і померли, не виявивши, де закопані запорожські скарби».

Чимало по Базавлуці розкидано й озер. Про озера й лимани, що по лівий бік Дніпра та у кутку між річками Лапинкою й Павлюком, я вже говорив; тепер же треба ще сказати про останню товщу Базавлугу од Павлюка до Великих Вод. Поміж річками Підпільною та Скарбною найбільші озера: Гредчине, Довге та Домаха. Останнє з них найбільше. Далі ж на південь, біля річки Темної, майже кругле озеро Закутне, а біля річки Ревуна—лиман Васюринський і недалеко од нього озеро Оріхувате.

Між річкою Сисиною та Базавлуком лежить лиман Ревин і цілі низки лиманів по низах річок: Піскуватої, Шаршавої та Похилової. Далі між Базавлуком та Великими Водами лежить на дві квадратні верстви озеро Підстепне, сполучене з річкою Бакай, а на південь од нього озера: Литвинове, Мілке, Піскувате, Велике, Вхідне, Кругле, знову Велике, Прогнойне, друге Вхідне, Гречане, Святе, Доменьковське, друге з назвою Домаха, Бакланове (улюблене бакланами), Лебедине одне й друге, друге Закутне, Хомине, Кривеньке, Прищепа, Срібне і безліч інших.

Я вже говорив, що всі річки Базавлугу біжать до лиману Великі Води і у той куток, де той лиман зійшовся з Дніпром. У сьому ж кутку збилося найбільше озер. Устя річок та озер порізали той куток на силу островів, між котрими, майже на усті Базавлука у Дніпр, лежить острів, що має ймення давнього гетьмана Скалозуба, котрий біля року 1599 загинув під час морського походу на Азовське

море. Острів той невисокий і у велику воду заливається, а проте з своєю назвою переживає п'яте сторіччя.

Скалозубовим островом і кінчається Луг Базавлуг, а разом з ним і весь Запорожський Великий Луг. Хоч Дніпр ще й далі, до самого Чорного моря відкидає од себе у береги протоки, і Кінська так само не хоче бігти сполученою з ним, а все відкидається од нього у ліву руку, та вже протоки обох річок не захоплюють таких великих просторів, як між островом Хортицею та лиманом Великі Води, а біжать більш вузькою долиною, ліси ж по тій долині часом зовсім уриваються та змінюються пісками. Та й близькість турецьких городів XVI та XVII віків: Аслама, Тавані та Кизикерменя робила для запорожців неможливим держати у своїй владі дальніший низ Дніпра.

Як бачимо, по Базавлугу збереглося далеко більше стародавніх запорожських назв річок та урочищ, сполучених з йменням видатних українських діячів та привідців українського народу, а саме: під той час, як у Великому Лузі ми знайшли тільки Сірківку та Паліївщину, в Базавлузі ми маємо острови: Хмельницького, Сулими та Скалозуба; річки Павлюк, Шахова, що вдержала ймення одного з славних запорожських кошових Шаха, та урочище Васюрине.

На прикінці мусю зазначити, що чимало урочищ Великого Лугу й Базавлугу ще дожидають своїх дослідувачів і можуть бути зовсім знищені, лишившись назавжди невідомими науці. Досить, наприклад, згадати, що на малому Городищі у пущах Великого Лугу та на Городищі

острову Сулими, на котрих, по переказам дідів, були навіть запорожські Січі, ще не побував ні один дослідувач. Давні дослідувачі вже постаріли але час би взятися за сю справу молодчим, і я був би щасливий, коли-б оце мое оповідання заохотило до досліджування рідного нам Великого Лугу хоч одну рухливу людину.

100579

1 p. 50 con.

927477

Историческое общество
Санкт-Петербурга
1880 г. 10. 10. 1880
(1)

Тол